

OSMANLI- SAFEVİ TÜRK ŞÂİRELERİ VE MESNEVİ HAC HATIRALARI

OTTOMAN-SAFAVID TURKISH POETESSES AND MASNAVI HAJJ MEMORIES

Esra DOĞAN TURAY¹

Farsça olarak yazılan mesnevi ise 1200 beyitlik bir sefernâmedir. Her iki şâirenin de adlarının eserlerde zikredilmediği görülmüş, aralarında 200 yıl bulunan müelliflerin ülkelerinin başkentinden başlayan güzergâhları Halep'te birleşmiştir. Safevî şâiresi İsfahan'dan yola çıkarak Anadolu içlerinden kutsal topraklara varmış, Osmanlı şâiresi ise İstanbul'dan başlayarak resmi hac güzergâhıyla Mekke ve Medine'ye ulaşmıştır. Biri Sünnî diğeri Şîî olan Ehli Beyt muhibbi iki şâireyi, eserlerini ve yolculuklarını tanıtan ve değerlendiren bu çalışma, özde bu iki hac yolculuğunun tarihi ve coğrafi yönüyle aynılık ve ayrılıklarını belirleme hedefine yöneliktir.

ÖZ

19.yy'a değin Türkçe, Arapça ve Farsça olarak bir kadın tarafından yazılan tek hac seyahatnâmesinin 1120-1130/1702-1712'li yıllar arasında Ordubad'lı Safevî bir Türk şâiresine ait Farsça bir eser olduğu bilinmekten, 16. yy'da Servet mahlaslı şâire tarafından Türkçe olarak yazılan ve yeni neşr edilen kısa hac hatıratı bu durumu değiştirmiştir. Her ikisi de Türk olan, biri Farsça diğeri ise Türkçe olarak yazılan bu eserlerin müellifleri benzer nedenlerle yolculuğa karar vermiştir. Bu eserler kendi coğrafyalarında bir kadın tarafından yazılan en eski manzum hac hatıratı olma özelliği gösterir. Türlerinin tipik birer örneği olan bu mesnevilerden Türkçe yazılanı 135 beyit olup kısa ve öz bir menâzılâmedir.

Anahtar Kelimeler: Hac Hatıraları, Mesnevi, Hac Yolları, Safevî, Osmanlı, Kadın Şâireler.

ABSTRACT

Until 19th century, it had been known that the only hajj travel book written in Turkish, Arabic and Persian was the work of a Safavid Turkish woman from Ordubad between 1120-1130/1702-1712. This situ-

Makale geliş tarihi: 26.03.2019, Makale kabul tarihi: 26.05.2019

1 Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7728-0037>.

ation changed with the newly published short hajj memory written in Turkish by a poetess of which pseudonym name is Ser-
vet and lived in 16th century. Both of the poetesses are Turkish but one wrote in Persian and the other one wrote in Turkish and they decided to the travel with similar reasons. These works are the oldest poetries of hajj memories written by a woman in their geographies. The Turkish one of these masnavis, which are the typical examples of their genres, is a short and specific "menâzilnâme" with 135 couplets. The Persian masnavi is a "safarnâme" with 1200 couplets. Names of both poetesses weren't mentioned in the works and their roads which had been started in their own capitals crossed in Aleppo. There are 200 years between these poetesses. Safavid poetess started to her journey in Isfahan and reached to holy lands passing through Anatolia. Ottoman poetess started in Istanbul and reached to Makka and Madina by using the official hajj road. The aim of this article is to introduce those two poetesses one of whom is Shia and the other one is Sunni and both of them is lover of "Ahl al-Bayt" and interpret their works and their journeys.

Keywords: Hajj Memories, Masnavi, Hajj Routes, Safavid, Ottoman, Women Poets.

GİRİŞ

16-18.yy Safevî-Osmanlı döneminde yazılan ve kadınların hac yolculuğundan bahseden eserlerin azlığı ne yazık ki konuyla ilgili çalışmaları oldukça sınırlandırmıştır. Bu yolculukların kadınlar için daha zor, oldukça tehlikeli, yüksek himmet ve tahammül gerektiren bir eylem olması, şüphesiz kadınların erkeklere oranla daha az hacca gitmesine yol açmıştır. Öte yandan zor ve dahi imkânsız görülmesi nedeniyle mahremsiz hacca gidiş oldukça az raslanan bir durum olsa da Şîi ve Sünni dünyada farklı algılanmıştır (Mansurnejad, 1382:175). Buna rağmen tüm Müslümanlara farz olan bu ibadet hiç şüphesiz sayısız şanslı kadın tarafından encam edilmiştir. Kadınlar bu dönemde de her dönemde olduğu gibi Haremeyn'e mahremle ya da mahremsiz seyahat etmiş, hatta kervanlarda yaya olarak yerlerini almıştır. Bunlar arasında Sultan Melik Eşref'in (ö.920/1515) annesi olan Hond, oğluyula beraber hac yapmıştır (Hanbelî, 2002:2/265). Harezmi'den 956/1550 yılında yola çıkan Kübrevî tarihinde mensup Sufi iki kadının azık torbaları ve asalarıyla yaya olarak hacca gittiği, ilerleyen zamanlarda kendilerine deve tahsis edildiği zikredilmektedir (Caferiyan, 1390:19). Öte yandan bu yolculuğa çıkmak için Yavuz Sultan Selim'in kızı Fatma Sultan (ö.1555) gibi kocasının ölümü üzere Hadım İbrahim Paşa'yla (ö. 1563) suri/geçici evlilik yapan kadınlar olmuştur (Sakaoğlu, 2015:211). Bu uğurda canından olanlar görülmüştür. Safevî dönemi sey-

yahı Tavernier (ö.1668) eserinde II. Şah Abbas'tan (ö.1666) bahsederek onun çokça şarap içtiğini, sarhoş olduğu bir gün eşlerinden üçüne şarap içmelerini emrettiğini, bu konudaki ısrarı üzere hanımların hacca gidecekleri için bunu yapamayacaklarını bildirmeleri, bunun üzere hiddetlenerek onları ateşe attırdığını anlatılmaktadır (Taverniye, 1369:507). Öte yandan hacca bazı şartlardan dolayı gidemeyen birçok kadının bu özlemleriyle alakalı şiirler yazdığı, bu şiirlerin meşhur olduğu görülmektedir. Fatime Umm'ul Yemin adlı sufi şâirenin Kahire'den hareket eden hac kafilesindeki köle kadınları görerek onların yerinde olma isteğiyle tesirli şiirler yazması buna örnektir (Hüseyni, 1385:125). Aynı şekilde Ümmü Salim Rasbiyye adlı Basra'lı bir kadının da ihramlıyken söylediği Şiirlerin şöhreti dünyaya yayılmış, misal olmuştur (Sülemi,1389:334). Bu dönemde kadınlar haccın tüm merhalelerinin encamında hayır işlerinde bulunmuşlardır (Mehrizi, 1392:147). Hacılar ve hac mekânları için vakıflar tayin etmişlerdir.

Yolculukları hakkında bilgi sahibi olduğumuz kadınların tamamına yakınının yüksek gelir sahibi, eğitilmiş, devlet erkânı ya da yakını olduğu görülür (Mehrizi, 1392:142). Örneğin 970/1563 yılında Şam kervanıyla hacca giden Sevsen Tatar Padişahı'dır. Mekke'de bir süre mücavir olarak kalan Yemen Paşası Mahmud'un karısı ve 964/1557 yılında Şam yoluyla hacca giden Valide Sultan'ın nedimesi Şahi Huban da buna örnektir (Hanbelî,

2002:2/481-49). Yine bu dönemde Gevhermülk Sultan'ın (ö.1587) 1580 yılında hacca gittiği zikredilmektedir (Sakaoğlu, 2015:41).

Kadınları dini bir görevi yerine getirmek dışında hacca gitmeye yönelten bazı sebeplerin erkeklerden farklı olduğu, eşi vefat ettikten ya da boşandıktan sonra hacca gittikleri görülür. Nitekim 1420 yılında Mahmut Çelebi'yle evlenen Hafsa Sultan'ın (ö.1443) eşinin vefatı sonrasında Mekke'ye gidebildiği ve orada öldüğü anlaşılır (Sakaoğlu, 2015:115). Bunun dışında İran Şah'ı Fethalişah'ın suri eşi olan Türk asıllı Tacuddevle'nin şehzadelerin kavgasından uzaklaşmak için hacca gitmesi örneğinde olduğu gibi siyasi birtakım sebeplerle bu yolculuğa çıkanlar görülmektedir (Mehrizi, 1387:49). Kölelikten kurtulur kurtulmaz özgürlüğünü satın alıp hacca giden Râbia el-Adeviyye (185/801) gibi daha erken dönemlerde yaşanan örneklerin yanında, Musullu Musa Sultan'ın kız kardeşi olan ve Şah Abbas'ın itibar vererek yücelttiği Kadem Ali Sultan Hanım'ın (1002/1594) Şah'ın gözdesi payesi aldıktan sonra bu yolculuğa çıktığı anlaşılır (Tezikretü'l Evliya, 1370:98; Mehrizi, 1387:85). Diğer taraftan haccın değiştirici, dönüştürücü ve iyileştirici etkisi en az erkekler kadar kadınlar üzerinde de görülmektedir. 502/1109 yılında hacdan döndükten sonra inzivaya çekilen Hemedan'lı Yasemin Seravendi gibi bazı kadınların bu yolculuk sonrasında sessiz bir hayatı tercih ederek inzivaya çekildiği, ilk dönem şâireleri arasında Kâbe'yle ilgili şiirleri meşhur olan Nişabur'lu

Fatime'nun hac sonrası ülkesine dönmeye-
rek Mekke'de carullah yani Allah'a kom-
şu olarak kaldığı bilinmektedir (Recebi,
1374:263; Sülemi, 1999:39).

Safevî-Osmanlı hac tarihinde ka-
dınlara kısaca değindiğimiz bu giriş bölü-
mü ardından bu makalede birinci bölümde
hacın ev sahibi olan Osmanlı Devleti'nin
bu yolculukla ilgili uygulamaları, Osman-
lı kadınlarının hac hatıratları, Safevî hacı-
ların Osmanlı coğrafyalarından geçerken
yaşadığı sıkıntılar üzerinde durumuştur.
İkinci bölümde ise bu dönemden günümü-
ze ulaşan iki manzum hac seyahatnâmesi
tanıtılarak, şâireler hakkında bilgi verilmiş,
güzergâhlarıyla ilgili detaya girilmiştir.
Makalenin üçüncü ve son bölümünde eser-
ler edebi ve muhteva yönünden incelenerek
detaylandırılmıştır. Sonuç bölümünde ise
iki eser ve iki şahsiyetle ilgili ortak yönler
ele alınmış, konunun ehemmiyeti vurgula-
mıştır.

1. 16-18. Yüzyıl Osmanlı-Safevî Hac Yolculukları

Şam ve Hicaz'ın hâkimiyetiyle beraber
hac merasimini Memlüklülerden devralan
Osmanlı, dünya hacılarının hamisi ve ev sa-
hibi olarak ibadetle ilgili tüm ayrıntıları ye-
rine getirmekle yükümlü olmuş, her yıl Re-
cep ayının 25'inde Üsküdar'dan yola çıkan
kervanlar 265 günde Mekke'ye gidip dön-
müşlerdir (Edip,1817:180). Bu yolculuğu
büyük bir ciddiyetle yönetmekle yükümlü
olan Emir-i Hac ve Şam Paşası deniz yahut
kara yolu ile gelen Mısır hacıları ile Şam'da

birleşen ağır kervanların tüm sorumlulu-
ğunu üzerine almış, hacıları sağ salim geti-
rip götürmek ve Hicaz'da halifeyi temsille
görevlendirilmişlerdi. Konumuz olan ve
16. yy'da yazıldığı sanılan, Servet mahlas-
lı hanıma ait olan hac seyahatnâmesi² Os-
manlı Devleti'nin en parlak dönemine denk
gelmektedir. Şâirenin resmi hac güzergâhı
menzillerini takiple Pendik'ten başlayarak
Kartal, Gebze, Hersek, Derbend, İznik, Lef-
ke, Vezirhan, Söğüt, Eskişehir, Seyyidgazi,
Hüsrevpaşa, Bayat, Bolvadin, İshaklı, Akşe-
hir, Ilgın, Konya, İsmil, Karapınar, Katırcı,
Ereğli, Ulukışlak, Çiftehan, Ramazanoğlu
Yaylası, Çakıt, Adnana, Misis, Kurtkulağı,
Payas, Belen, Bakras, Antakya, Zambakiy-
ye, Şuur, Mudik, Hama, Humus, İkipapulu,
Nebek, Kudeyfe'den Şam'a geldiği, 15 gün
Kahire kfilesini beklediği, kervanın katılı-
mı ile Şam, Halep ve Kahire kervanlarının
adeta nehirlerinin birbirine kavuşması gibi
birleşen bir selle Muzeyrip, Zerka, Maan,
Medayin menzilleri üzerinden Mekke'ye
devam ettiği, toplam 43 menzili geçerek
Mekke'ye ulaştığı görülür. Eserinde bu
menzillerden bazılarını zikreden şâirenin
geçtiği bu yolun 19.yy'ın ortalarına kadar
kullanıldığı bilinmektedir (Faruki, 1995:39).

Acem ülkesinden gelen Safevî hacıla-
rının ise kendileri için devleti tarafından
zorunlu olarak belirlenen Anadolu-Şam-
Mekke güzergâhı kullandıkları, İran'da
oluşturdukları küçük kervanlarla her yıl

2 Donuk, Suat Servet Mahlaslı Bir Şâire Mâl Edilen
Manzum Hac Seyâhatnâmesi, Sutad, Bahar 2017; (41):
13-38.

Tebriz'e ya da Urumiye şehrine gelerek buradan Erzurum-Urfa-Halep ya da Van-Urfa-Halep bağlantı yollarını kullanarak yetkililer eşliğinde Şam kervanına ulaştırıldıkları bilinmektedir. Her ne kadar bu hacılar için Bağdat ve Cebel yolu denilen Necef-Mekke güzergâhı daha yakın olsa da bu yoldan gidemedikleri görülür. Oysa bu yol kendileri için tarihi anlamda daha eski, değerli ve Atabat ziyaretleri denilen Irak'taki İmamların kabirlerini görerek iki ziyareti bir defada gerçekleştirme adına daha değerli ve tercih sebebidir. Fakat Bağdat'ın 1047/1638 yılında Şah Abbas (ö.1666) tarafından işgali sonrasındaki olaylar neticesinde Osmanlı Devleti tarafından siyasi ve dini endişeler sebebiyle bu yol yasaklanmıştır. Anadolu yolunun ise çoğu yıllarda Acem hacıları için emniyetten yoksun olduğu görülmüştür. Acem hacıları için bu güzergâha Acem Ağası tayin edilmiş, istedikleri takdirde yanlarına korumalar verilmiş, koruma almadan yola devam eden kervanların büyük sıkıntılar çektiği anlaşılmıştır. Nitekim konumuzun ikinci kaynağı olan ve 18.yy başlarında Safevî topraklarından yola çıkarak hacca giden Safevî şâiresinin eserinde de katıldığı kervanın Irak yolunun güvensizliği sebebiyle Anadolu yoluna yöneldiği fakat Irak yolunu aratmayacak soygunlar ve badireler atlatarak Haleb'e ulaştığı görülmektedir.³ Öte yandan şâirenin gittiği yıllar arasında

olduğu sanılan 1128/1710 tarihli bir belgede bu olumsuzluklara değinilmiş, devletin güzergâhtaki saldırıları önlemek için tedbir aldığı anlaşılmıştır. Belgede "geçen senelerde birçok hâkim ve eşkiyanın Acem hüccacına envai aksam cebr ve sitem ettiklerine binaen 1123/1712 senesinde" ifadeleri yer almakta, bu sebeple artık yolun değiştirilerek Erivan hâkimi vasıtasıyla Acem hacılarının Beyazıt yolundan gönderilmeleri istenmektedir. Fakat bu tedbirin de bir işe yaramadığı bilinmektedir (Turay, 2019:360).

Safevîler döneminde Osmanlı hac kervanlarıyla yolculuk ederek hac merasimine katılan birçok kadından bahsedilmekte, başta Şah Tahmasp'ın eşi, Şah İsmail'in annesi olmak üzere, Mirza Nevvab'ın kızı Govherşad Behgüm, Şahzade İbrahim Mirza Şah'ın kızı gibi Şah eşlerinin hacca gittiği bilinmektedir (Gumi, 1359:2/1012; Munşi, 1377; 1/222). Safevî şâiresinin ise devlet erkânı eşi olsa da resmi kanalla bu yolculuğa çıkmamasından, yanında devletini temsilen Haremeyn'de sunulmak üzere değerli bir hediye taşımamasından ötürü ne yazık ki kendisiyle ilgili resmi bir yazışma ya da kayıdın bulunmadığı görülür. Oysa bu dönemde Acem Hâcegân ve saray kadınlarının yanlarında Haremeyn'deki mukaddes mekânlara hediye edilmek üzere kıymetli eşyalar getirdikleri görülmüş, bu kimseler hakkında mutlak suretle kayıt düşülmüştür. Örneğin Haseki Sultan olarak bilinen Şah Tahmasp'ın kız kardeşi yanında getirdiği elyazma Kur'an ve bazı hediyeleri Haremeyn'de ilgili makamlara iletmiş ve

3 Sefernâme-i Manzum-i Hac, Banuy-i İsfahani ez Dovrey-i Safevî, tashih. Rasul Caferiyan, Neşr-i Meşar, 1374, Kum, Manzum-i Hac, tashih. Rasul Caferiyan, İntişarat-i Sazıman-ı Coğrafya, 1386 Tahran.

bu tür hediyeler kayda geçmiştir (Doğan, 1389:148). Buna rağmen şâirenin Şam kervanında Paşa'ya çok yakın bir konumda seyahat ettiği, özel muameleye matuf olduğu ve menzillerde karşılaşma tarzına göre kendisine farklı muamele edildiği anlaşılmaktadır.

2. Şâireler, Eserleri ve Güzergâhları

Osmanlı ve Safevî şâirelerin yazmış oldukları manzum hac hatıratlarında adlarını zikretmedikleri görülür. Bu gelenekte oldukça sıkça rastlanan bir durumdur (Doğan, 2011:7). Bunun yanında Nahcivan/Ordubad doğumlu Safevî şâiresinin "İsmet, iffet ve taharet şiar, Hatice-i Devran, Halile ve Celile-i Mükerreme ve Merhamet Gufranpenah Miraz Halil Rakım Nevis-i Divan-ı Ali" sözleriyle kendisinin Rakım Nevis yani kanun metinleri yazan Yüce Divan kâatibi Mirza Celil'in eşi olduğu anlaşılmaktadır (Caferiyan, 1386:8). Son yıllarda Tahran'da yayınlanan bir makalede İsfahan'da yaşayan Mirza Halil Rakımnevis-i Ordubadi'ye ait bir risale tespit edilmiş, burada şâirenin eşi olan Mirza Celil'in genç yaşta vefatından sonra hacca gittiği tespit edilmiştir (Caferiyan, 1390:2). Osmanlı şâiresinin ise aynı şekilde ismini zikretmeden kendisi için manzumenin son beyitinde son kelime olarak Servet mahlasını kullandığı görülmüştür (Donuk,2017:38).

Safevî şâiresini dini sebep dışında bu seyahate çıkmaya iten asıl faktörün eşinin vefatı dolayısıyla girdiği buhrandan çıkış olduğu görülmektedir. Servet Hanım'ın ise

benzer sebeple peşpeşe kaybettiği üç çocuğunun acısını biraz olsun dindirmek için hacca gitmeye karar verdiği anlaşılmaktadır. Akraba ve yakınlarından kendisine eşlik etmedikleri için dert yanan Safevî şâiresinin mahremsiz yola çıktığı, Servet Hanım'ınsa eşi, annesi ve akrabalarıyla bu seyahate başladığı anlaşılmaktadır (Caferiyan, 1386:12; Donuk, 2017:20). Devlet erkânı eşi olan ve İsfahan'da bir Ayinehane yani sarayda yaşayan bu Türk kadınının oldukça eğitilmiş olduğu anlaşılırken, Servet Hanım kendi ifadelerinde de görüldüğü üzere sade bir hanımdır (Caferiyan, 1386, 12; Donuk, 2017:20).

Safevî şâiresinin hac hatıralarını 1120-1130/1702-1712 arasında yazdığı, Servet Hanım'ınsa eserini Osmanlı padişahı için halife sıfatı kullanmasından ve şiirindeki eski Türkçe kelimelerden 16. yy'da kaleme aldığı tahmin edilir. Bu durum şüphesiz Servet Hanım'ın eserini manzum menziller içindeki en eskilerinden biri yapar. Öte yandan iki şâire de eserine bir ad vermemiştir. Ankara Milli Kütüphanesi Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu 06 Hk 2076/1 numarada kayıtlı olan Servet Hanım'ın eseri gibi Tahran Üniversitesi Kütüphanesi 2591 no da kayıtlı olan Safevî şâiresinin 15 sayfalık eseri tek nüshadır.

Osmanlı literatüründe, "Menâzil-i Hac", "Hacnâme" olarak geçen bu eserler Safevî literatüründe "Sefernâme-i Hac" şeklinde ifade edilir. Safevî şâiresinden önce Şehzade İsmail Mirza'nın (ö.1577) annesinin hac yolculuğu yaptığı bilinmekte fakat

hatıratını kaleme almadığı anlaşılmaktadır (Turay, 2019:372). Eser, İran edebiyatında hac sefernâmeleri içinde Safevî döneminde yazılmış tek seyahatnâme özelliğini taşır. Elbette şâireden önce hicri onuncu asrın ilk yarısında hac seyahatnâmesi yazan Muhyiddin Lari'nin "Futuh'ul Harameyn" adlı meşhur mesnevisi olduğu zikredilmeden geçilmemelidir (Lari, 1373:12). Şâirenin güzergâhına ve gittiği tarihe yakın bir tarihte yazılan diğer Farsça seyahatnâme Abdulkerim bin Hâce Keşmiri'ye aittir. 1154/1736 yılına ait hac yolculuğu şâireden yaklaşık yirmi beş yıl sonra gerçekleşmiştir. Keşmiri Semerkand'dan İran'a ve Atabat'a gelerek Bağdat ve Musul üzerinden Halep'e geçmiş, o da şâire gibi Osmanlı resmi hac kervanıyla Mekke'ye ulaşmıştır (Keşmiri, 1970:18).

Öte yandan Safevî şâiresinin gittiği yıllara en yakın Osmanlıca manzum hac hatıratı, meşhur Osmanlı Şairi Yusuf Nabi (ö.1124/1713)'nin 1080/1767 yılında yaptığı yolculuğunu anlattığı "Tuhfetü'l-Harameyn" adlı eserdir (Coşkun, 2002:23). Bu tarihlerde yazılan menzîlnâmelerden kendi dönemine ait en yakını ise Ahmed Cudi'nin "Merahil-i Mekke mine's-Şam" adlı eseridir. 1112/1694 yılında yazılan bu eserde hac yolculuğundaki menziller zikredilmiştir. (Hacı Mahmut Efendi:4886/3a) Yine Ahmet Muhtar Efendi'nin (ö.1161/1748) "Delilü'l-Menahil ve Mürşidü'l-Merahil" adlı eseri de burada zikredilmelidir (Aşır Efendi 121, [yz.] 1a-37b).

Safevî şâiresinin 1200 beyitte anlattığı hac yolculuğunu Servet Hanım 135 beyitte tamamlamıştır. Zira menâzîlnâmelerin tipik özelliği kısa ve gerekli yol bilgileri sunmasıdır. Bu eserler daha çok dini içerikli olup, hac yollarındaki ziyaretgâhları bildiren rehber eserler ya da yol notlardır. Buna karşı Safevî şâiresinin eseri İran coğrafyasında yazılan hac sefernâmelerine arasında yer alır. Bunlar hacimli, dini içerikli, ayrıntılı yol bilgileri sunan uzun, adeta görev bilinciyle yazılmış rapor eserlerdir. Nitekim şâirenin eserinde menziller arası uzaklık bilgileri titizlikle kaydedilmiş, yolda yenilebilecek meyveler dâhil birçok ayrıntı dile getirilmiştir. Öte yandan Kahire, Şam güzergâhlarının yüzlerce yıl aynı kalması, bilinmesi ve yolların emniyetli olması, hatta her menzilin saat hesabı olarak önceden tayin edilmesi sebebiyle bu eserlerin kısa tutulduğu, seyahatnâme kültürünün Osmanlı coğrafyasında daha geç oluşması gibi daha başka sebeplerle Türkçe menâzîlnâmelerin hacimsiz olduğu görülmektedir. Buna karşın, İran coğrafyasından gelen Şii hacıların tüm güzergâhlarının tehlikeli addettikleri Sünni topraklarından geçmesi ve sürekli değişmesi sebebiyle yolla ilgili taşıdıkları endişeyi bertaraf etmek için kendilerinden sonra geleceklerin istifasına sunacakları bu hatıralarını uzun uzun yazdıkları görülür. Buna ilaveten Nasır Hüseyin Gubadiyan'dan (ö.1088) bu yana oluşan seyahatnâme yazma geleneğinin İranlı hacıların tüm hatıratlarını uzun yazmalarına bir etken olduğu bilinmektedir (Gubadiyan, 1369:16).

Edebi hac menâzilnâme/seyahatnâme türünde yazılan iki eser de şekil yönünden mesnevidir. Osmanlı şâiresine ait mesnevide kullanılan dil sade, Arapça ve Farsça kelimelerden uzak, Türkçe deyimlerle doludur. Nazım kuralları ve tertibi bakımından uyumsuzluklar tespit edilmiştir. Şiirlerdeki aruz kalıpları, redif ve kafiye tatbikinde nakıslıklar ve zorlamalar görülür (Donuk, 2017:18-20). Buna karşın Safevî şâiresinin eseri gayet sade ve akıcı bir dille yazılmış, mesnevide şekil ve kurallar açısından en küçük bir eksiklik görülmemiş, yalnızca bazı yer adları kafiyeye uygulanırken kısaltmalara gidilmiştir. Şâirenin Nizami Gencevi'nin (ö.1209) etkisinde olduğu, mesnevisinde iki defa onun adını andığı, onun kullandığı birçok terim ve değime eserinde yer verdiği görülür. Hatırat birçok tasavvufi öge içerir (Caferiyan, 1386:2-3). Her iki şâirenin sadakat ve içtenliğinin görüldüğü eserlerde manevi yolculuğun tesirindeki temiz duygularını ve aşklarını büyük bir zerafet ve incelikte beyan ettikleri görülür.

Servet Hanım'ın eseri kısa ifadelerle anlatılan tevhid, münacat, temdih kısımlarıyla başlamaktadır. Müellif bunun ardından telif sebebini zikretmiş, yolculuğundaki bazı menzilleri anarak eserini bitirmiştir. Safevî şâiresinin eserindeyse tevhid, münacat ve temdih kısımları yoktur. Müellif eşinin vefatı sebebiyle yola çıktığını ifade ederek eserine başlamış, doğrudan menzil ve yol bilgilerine girerek son mısraya kadar seyahat merhalelerini anlatmıştır. Şâirenin "Payitaht İsfahan'dan Beytullahi Haram'ı ziyaret, Menzil mesafelerinin yakınlığı

uzaklığı, Kâbe'den dönüş, Mısır'da kalış, su ve hava durumunu beyan eder" şeklinde bir başlıkla sözlerine başladığı, bunun Osmanlı menâzillerindeki "Der beyanı-i Merahil-i Mekke Min'eş Şam" ya da "Zikr-i Menâzil ez İstanbul be Şam ve Mekke-i Mükerrerme ve Cebel Arafat Şerrefehullahu Taala" gibi başlıklarla benzer ibareler olduğu görülmüştür (Hüsrev Paşa:639, [yz.], 194b). İki eserin ortak noktalardan biri de temalarıdır. Şâirelerin içinde bulunduğu dert ve musibetlere karşı Hüda'ya sığındığı, sabır ve metanetle dertlerin üstesinden geldikleri, Mekke ve Medine'ye ulaştıklarında adeta son maksada erdikleri, tehlikelerle dolu ibadetin çok az kadına nasib olduğunu bilerek buna şükrettikleri anlatılır. Kâbe'den ayrılışınca mesnevinin en duygulu bölümü olduğu görülür (Donuk, 2017:39; Caferiyan,1386:13).

Her iki şâirenin de yolculuklarına payitahtlarından başladığı, Servet Hanım'ın İstanbul'dan, Safevî şâiresinin de İsfahan'dan küçük bir kafiyle yola çıktığı görülür. Vefat eden eşinin İsfahan'daki Gez mezarlığında bulunan kabrini ziyaret ettikten sonra yola koyulan şâire bu davranışıyla adeta ondan izin alır (Caferiyan, 1324:23). İsfahan, Kaşan, Kum, Save, Kazvin, Sultaniye, Zencan, Miyane, Tebriz, Ordubad, Nahçıvan, Erivan'a gayet keyifli ve rahat bir seyahatle gelen şâire, Osmanlı topraklarına girdikten sonra Kars, Karaçay, Erzurum, Mama Hatun, Acılar Gölü, Erzincan, Eğin, Malatya, Akçadağ ve Antep'e kadar oldukça sıkıntılı bir yolculuk geçirir. Nihayet Halep'e ulaşır. Buradan Osmanlı resmi hac

kafilesiyle Şam'a geçerek Haremeyn'e varır. Şâire, dönüşte Şam kafilesiyle Halep'e gelir ve buradan Urfa'ya geçer. Ülkesine hangi yoldan döndüğü hakkında bir bilgi vermemiştir. Şâire kendi ülkesindeki menâzil adlarının tamamını doğru ve eksiksiz kaydederken, Osmanlı topraklarına girdikten sonra birçok yerde menzil isimlerinde farklı kayıtlar görülür. Buna rağmen Osmanlı menzillerini zikretmede başarı gösterdiği, bu bilgi ve dikkatinin sebebinin Emir-i Hacc'ın yanında özel bir ilgi ve bilgiye matuf olduğu anlaşılır.

Servet Hanım'ınsa Osmanlı hac güzergâhının ilk menzili olan Üsküdar menzilini zikretmemesi, onun Pendik'ten kervana katılmış olabileceğini akla getirmektedir. Pendik, Ermenek, Pazarcık, Akşehir, Konya, Kırkgeçit, Adana, Şâh Mervân(?) Kalesi, Kurtkulağı, Karanlıkku-yu, Payas, İskender Dağı, Bakras, Hama, Maarra, Hân-ı Şeyhûn menizlerini takip ederek Şam'a gelen şâirenin buradan Kudüs'e gittiği anlaşılır. Şam'a dönen müellif buradan Müzeyrib, Mafrak, Ayn-ı Zerka, Vâdî-i Anze, Tabutkorusu, Âsî Hurma, Medâyin-i Sâlih, Âlâ(?) menzillerini ardından bırakarak Medîne ve Mekke'ye gelmiş, dönüş yolu hakkında eserinde herhangi bir bilgi vermemiştir (Donuk, 2017:20).

3. Metin Karşılaştırılması

Servet Hanım mesnevisine hamdele, salvele ve Şah-ı zaman Halife'ye duayla başlamış, genç yaşta yaşadığı büyük acıdan ötürü ahu zar ettiğini, isyan denizine gark olduğunu, aslında Kâbe'ye gitmeye

ne haddi, ne yüzü, ne de hakkı olduğunu izhar etmiştir. Allah'ın kendisine bahsettiği üç çocuğunu kaybetmesiyle beraber dünya adeta başına yıkılmıştır. Hiçbir ananın başına böyle bir kara yazıyı Mevla'nun yazmamasını temenni ederek şiirine devam eden şâirenin ferahlamak için en hayırlı şeyin tebdili mekân olduğunu anladığı, bunun için de Allah'tan hacca gitmeyi dilediği anlaşılır. Şâire duasına icabet edildiğini, Kâbe'ye gitmek üzere yola çıktığını bildirir (Doruk, 2017:1-15, 1-20. beyitler/27-29).

Safevî şâiresi ise eserin girişinde doğrudan gidiş sebebini belirterek, eşinin vefatı ve ondan ayrılma üzüntüsüyle yatak yüzünün kendisine haram olduğunu, benzer şekilde seyahatten başka çare görmediğini, Kâbe'ye gidip ihram giymeyene kadar acısının dinmeyeceğini belirtmiştir. Kutsal topraklara gitmeye himmet ettiğinde, yakınlarından hiç kimsenin kendisine eşlik etmek istediğini, divane misali tek başına çöllere düşmek zorunda kaldığını, Allah'tan başka gerçek yârin olamayacağını ifade eder (Caferiyan, 1386:1- 10 beyitler, 1).

3.a. Payitaht-Halep Güzergâhı

İki şâirenin çıkış noktalarından Halep'e gelene kadar ki güzergâhları oldukça farklıdır. Servet Hanım Konya, Eskişehir, Antakya üzerinden; Safevî şâiresi ise Kars, Erzurum, Malatya ve Antep üzerinden bu şehre ulaşmıştır. Servet Hanım halkının Ehl-i Kitap olduğunu zikrettiği Pendiğ'i geçerek Ermenek'e gelmiştir. Türkiye yazma kütüphanelerinde 17-19 yy'larda kaleme alınan yirmidokuz menâzilnâmenin en erken

tarihlisi 1631 yılına aittir. Bu, "Menâsik-i Mesâlik" adlı Abdurrahman Hibri'ye ait bir eserdir. Burada Akşehir menziline kadar Üsküdar, Kartal, Gebze, İznik, Lefke, Vezirhan, Söğüt, Eskişehir, Battal Gazi, Hüsrev Paşa, Bolvadin, İshaklı menzilleri zikredilirken şâirenin eserinde Akşehir menziline kadar hiçbir durağın adı zikredilmemektedir (Armağan, 83-84). 1041/1631'den itibaren kaleme alınan bazı menâzîlnâmelerde ise Pendik'le Pazarcık arasında Kartal, Gebze, Dil, Hersek, Derbend, İznik, Lefke, Vezirhan, Söğüt, Yenişehir, Akbıyık menzillerinin zikredildiği görülür (Şükri, Mihrişah,150 [yz.] 64b-66b; Senai, Esad Efendi 2917, [yz.] 1b-3b; Kâmil, Hüsrev Paşa, [yz.] 267, 1a-3b). Yine Pazarcık'la Akşehir arasındaki Osmanlı, Eskişehir, Seyyidgazi, Hüsrev Paşa, Bayat, Bolvadin, İshaklı menzillerinin adına raslanmaz. Burada Ermenek olarak geçen yer bugün Konya-Karaman Ermenek adı dışında başka bir yer adı olarak kaydedilmemektedir. Güzergâh itibarıyla buranın Ermenek olması imkânsızdır. Zira burası Pazarcık ve Akşehir'in daha güneydedir. Bu durum bize menzilin yazılış ya da okunuşunda bir hatanın olduğunu gösterir. Buna göre menzilin Arap harflerine uygun olarak İznik ya da Akbıyık olabilir.

Pazarcık ve Akşehir menzillerini aş-tıklarını ifade eden Servet Hanım, yayan olarak nice şehirler geçip Konya'da Molla Hünkâr dediği Mevlana'yı ziyaret etmiştir. Akşehir Konya arasında nice şehirler olarak ifade ettiği yerler hemen hemen

tüm menâzillerde zikredilen Ilgın ve Lâdik menzilleridir.⁴ Şâire Konya'da tertip edilen sema töreninden çok etkilendiğini, ardından, doruklara uzanan yüce dağ ve büyük akarsuları geçerek, Adana'daki meşhur Kırkgeçit bölgesine ulaştıklarını ifade eder. Konya'dan sonra zikrettiği Kırkgeçit adlı yer bilinen menâziller arasında ilk defa burada zikredilmiştir. Hac menzili güzergâhı itibarıyla Konya'dan Kurtkulağı'na kadar İsmil, Karapınar, Erikli, Ulukışla, Mahmut Paşa, Çifte Han, Ramazanoğlu yaylası, Çakıthanı, Adana, Misis menzilleri vardır.

Şâire baharın tüm güzelliğini bu vadilerde müşahade ettiğini, Tarsus'ta bulunan Cebrâil'in indiği Danyal Köprüsü'nü ziyaretten sonra Şah-ı Mervan Kalesi'ni gördüklerini anlatır. Bahsedilen kalenin okunma hatasından kaynaklandığı, bu yerin Adana, Tarsus'taki meşhur Şahmaran Kalesi olduğu ise açıktır (Donuk, 2017:30). Burada Kurtkulağı menzilini zikreden şâirenin daha önce hiç zikredilmeyen ve bilinmeyen bir güzergâhla Tarsus'tan Kurtkulağı'na geçtiği anlaşılır. Şâire eserinin devamında hiçbir Osmanlı menâzilinde zikredilmeyen Karanlık Kuyu menzilini zikretmiş, buradan geçerek Payas menziline ulaştıklarını

4 Şükri, Mihrişah,150 [yz.] 64b-122a; Muhlis, Aşır Efendi, [yz.] 121, 10a; Hacı Ali Bey, Süleymaniye.386, [yz.] 140b; İstanbullu Efendi, Lala İsmail, 220, [yz.] 25a-29b; Kâmil, Hüsrev Paşa, 267, [yz.] 1a-11b; Menâsik-i Mesâlik, Lala İsmail, 104, [yz.] 99a- 100a; Menâzil'ut Tarik ila Beytullah'il Atik, Ayasofya, 1469, [yz.] 91a-163a; Emin, Topkapı 446, [yz.] 51b-59; Senai, Esad Efendi 2917 [yz.] 1b-21b; Şeyh'ul Hac İbrahim, Aşır Efendi, [yz.] 241-2, 51a-62b)

ifade etmiştir. Karanlık Kuyu olarak okunan bu menzilin günümüzde Adana ilinin Karaisalı ilçesine bağlı bir köy olma ihtimali varsa da buranın güzergâha oldukça uzak bir nokta oluşu, bugün sit alanı olan Ceyhan'a bağlı Altıkara köyünde yer alan Karanlık Kapı olabileceği ihtimalini akla getirmektedir.⁵ Şâire Karanlık Kuyu'dan sonra Payas, İskender Dağı ve kâfir hududu olarak geçen Bakras menzillerindeki yüce dağlardan güç bela geçtiklerini, buradan Arapların yaşadığı bölgelere gitmenin çok müşkül olduğunu dile getirir. Kut Kulağı'ndan sonraki menzil halkları için bura insanın ehlî kitap olduğunu ifade etmiştir. Bu bilgi diğer menâzillerde de vardır (Doğan, 2017:1(2), 117). Şâire hacıların âlem taşıyarak Halep şehrine vasil olduklarını zikreder (Donuk, 2017:15-35.beyitler, 29-30). Bakras/Belen'den ilerisi artık Haleb-Şam yoludur. Buradan Amik Ovası, Cisri-i Murat Paşa, Nehr-i Afri, Antakya, Zambakiyye, Cisri Şuur ve Beş Ağaç'a gidilir. Ardından Haleb'e varılır. Servet Hanım bu menzilleri eserinde zikretmez (Doğan, 2011:765).

Safevî şâiresine gelince; Hac için yaptığı istiharenin hümayun yani iyi geldiğini ifade eden bu nazenin hanım, bunun üzerine yüreğinden yalnızlığa dair korku ve tehlikeyi bertaraf ederek yola çıkmaya karar vermiştir. Başlangıç noktası olarak eşinin kabrini seçer. Osmanlı ve Safevî kültü-

ründe müşterek bir adet olan hacca çıkış, başlangıç, ayrılık noktaları özel mekânlar olup, İstanbul'da Ayrılık çeşmesi, Topkapı Sarayı III. Ahmet Çeşmesi ve Harem olarak belirlenmiş, Safevîler döneminde bu noktalar genellikle İmamzadeler, şehir dervazeleri ve at meydanları olmuştur (Doğan, 2010:51/32). Şâirenin eşinin kabri başında döktüğü gözyaşları hiç şüphesiz diğer hacıların kısa ayrılık gözyaşları gibi değildir. Küçük kervan Kaşan, Kum, Save, Kazvin, Sultaniye, Zencan, Miyane, Tebriz menzillerini aşarak şâirenin doğduğu Ordubad'a gelmiş, burada bir süre kalınmış, Nahçevan, Erivan menzilleri geçilerek Osmanlı toprağına ulaşılmıştır. İran coğrafyasında rahat yolculuk geçiren şâire ve kervanı hudduttan çıkar çıkmaz birçok sorunlarla karşılaşıya kalmıştır (Caferiyan, 1386:10-480. Beyitler: 1-36). Safevî ve Azerbaycan'dan sıkıntısız geçen kervan hemen hepsi Alevi ve Şiî bölgeler olan büyük Moğan ve Erdebil coğrafyasında Şamlu, Ustaclu, Baharlu Tekelü, Efsar, Zülkadirli, Kaçar, Cevansir, Humuslu, Musullu, Kırklı, Bayat gibi boy-lar arasında gúzar eylemiştir.

İsfahan'dan sonra beş ferseng⁶ uzaklıkta Sultan Hüseyin Safevî döneminde (1694-1722) yaptırılan Ağa Kemal Haznedar ribatında kalan hacılar şartları oldukça kötü, yı-lanların vatan edindiği bu mekânda sabaha

5 <https://www.koylerim.com/adana-karaisalı-karakuyu-koyu-3195h.htm>; <http://www.korumakurullari.gov.tr/TR-133293/adana-sit-alanlari.html>

6 Bu dönemde yazılan seyahatnâmelerde yol mesafeleri İran coğrafyasında Ferseng-Fersah hesabı ile zikredilir. Bir ferseng yaklaşık yedi km mesafeye tekabül eder. Osmalı coğrafyasında ise yol, saat hesabına göre yapılır.

kadar gözlerini yummamış, buradan Mü-münabad (مومن آباد) menziline gelmiştir. Bu menzilde biraz olsun moral bulan ve şad olan hacılar Gahrud'a (قهرود) gelince uçsuz bucaksız bir gölün berrak suları karşısında oldukça etkilenmiş, kalkış zamanı geldiğinde Acem ve Osmanlı kervanlarının yürüme sisteminde ortak bir unsur olan car/kalkış borusuyla yola düşmüşlerdir. Kaşan (کاشان)'a gelerek burada dört gün kalan hacılar Sensen (سن سن) menziline harap bir ribatta kalmış, şâire yoldaki bu sıkıntıları görünce, hayatın her zaman ayinehane / saraylarda geçmeyeceğini anlamıştır. Kum şehrine varıncaya kadar yolda deve dikeninden başka hiçbir bitki bulunmamaktadır. Sahrada rahat yol almak için bineğini değiştiren şâire at yerine deve sırtındaki mahmiline yerleşmiştir. İlk gün bu odacığa alışana kadar birçok sıkıntı çekmiştir.

Hacılar Kasımabad'a (قاسم آباد) geldiklerinde nihayet görkemli ve temiz bir ribatta yol yorgunluğunu üzerlerinden atarlar. Gece hareket eden mahmillerin yanan lambaları çöldeki yıldızlara rakip olmuştur. Kum şehrine gelinmiştir. Emeviler döneminde sürgüne gönderilen yedinci imam olan İmam Rıza'nın kız kardeşi Hz. Masume bu şehirde medfundur. Şâirenin burada "Doğunun Gelini" dediği Masume Künbedi, goncanın açılışı gibi sabah vaktinde gözlerinin önünde birden belirivermiş, burayı ziyaret için yolcular adeta yarış yapmışlardır (Caferiyan, 1386:7). Kum'dan Caferabad'a (آباد جعفر) kadar altı fersah hiç durmadan yol alan kervanın yü-

rüyüş mesafesi ve hızının buradan itibaren artık fazlaştığı, hacıların yavaş yavaş uzun mesafelere hazırlandığı görülür. Yenilerde yaşanan depremden viran olan Save (ساوه) şehrinden geçen şâire, bu güzel şehirde baykuşların küstah seslerini duyduğu için üzüntüsünü dile getirir. Harabeler arasından geçen kafilenin Hoşkrud (خشکروند)'daki ribatta dinlendiğini ifade eden şâire buradan yol alarak Araseng (اراسنگ) menziline ardından da seri bir yürüyüşle Minbere'ye (منبره) ulaştıklarını ifade eder.

Şâirenin Kazvin'e ulaşan kafilesi şehrin daracık yemyeşil ve gönüllere ferahlık veren sokaklarında bir müddet dolaşmış, kendisini İsfahan'ın Çaharbağ'ında hissedilen şâire buradaki akarsu bağ ve bahçelerin herkesi mest ettiğini söylemiştir. Safevîlerin eski payitaht merkezi olan Devletabad (دولت آباد) semtinde diz çöktürülen develerden inen yolcular, burada birkaç gün kalmıştır. Burası şâirenin ata diyarıdır. Geliş haberini alan akrabalarının kendisine padişahlara layık bir karşılama yaptığını, dört gün konuk ettikleri ve yol azığı vererek kendisini yolculadıkları görülür. Kazvin'den ayrılan ve yeniden yollara düşen şâire mahmilinin perdesi aniden savrulunca rüzgârın bu mutlu günleri geride bıraktığını kendisine hatırlattığını ifade eder. Bu esnada mahmilinden düşmek üzereyken imdadına yetişen derviş meşrep, yiğit bir delikanlı hayatını kurtarır. Kendisini zor zamanda yalnız bırakmayan bu genç yol boyunca onunla ilgilenir. Rakan

(راکان) menziline ulaşan kabile altı fersahta zor bir güzergâhı kat ederek Horremdere'ye (خرم دره) varır. Bu noktadan çıkarken ileriki menzilin kaç ferseng olacağı hacılara ilan edilerek herkesin hazırlıklı olması istenir. Sıkıntılı bir yolculukla Sultaniye (سلطانیه) menziline konaklanır. Buradan Zencan (زنجان)'a geçecek olan kervan yolda bir gece dinlenerek şehirde iki gün istirahat eder.

Kültepe (کول تپه) köyüne ulaşan kervanın burada istirahat ettiği, hayatını kurtaran genç adamın annesi aracılığıyla kendisi için çadırında bir davet verdiğini anlatan şâire, gencin çadırında hizmetçilerinin yaptığı hizmet ve davetin hoşluğunu, izzet ve ikramı hayranlıkla dile getirir. Kültepe'den çıkan ve Kaplan Dağ (قاپلان طو) denilen korkunç dağ yolundan giden yolcuların bu meşakkate ancak Beytullah'a kavuşma şevki ile katlanabildiği, Türkmenan (ترکمنان) menziline kadarsa kimsenin yükünü indirmeden yola devam ettiği zikredilir. Miyané'ye (میانه) ulaşan şâire burada rahatsızlanarak ateşler içinde yanar. Mahmilin içinde hastalığı daha da artar. Buradan Karaçemen (قرهچمن)'e gelen kervan Abbasniki (عباسنیکى) adlı menzilde konaklar.

Nihayet Tebriz (تبریز)'e ulaşana kervan Göy/Gök Mescit önündeki açıklıkta altı gün ikamet eder. Şâirenin bu menzilgâhta şehri tasvir eden mısraları gerçekten okunmaya değerdir (Caferiyan, 1386:20-22). Bu menzilde adından bahsetmediği bir Tebriz asilzadesinin dört gün misafiri olur. Kendisini yola vurmak için üç meydan dolusu

süvari arasında yola bir süre devam eder. Mahmilin içinde çok mutlu olan şâire, yılan gibi kıvrılan Aras nehri kenarına gelir. Nehriden Senbuk denilen küçük kayıklarla karşıya geçen şâire, buradan doğduğu şehir olan Ordubad'a ilerler. Mahmilin içinde adeta uçarcasına gitmektedir. Aras nehrini kaşa, doğduğu şehri de kirpiklere benzetir. Şâire gelişini önceden haber alan akrabalarının Gülzüm'un (Kızıldeniz) dalgaları kadar çok olduğunu, kendisini alarak köşlerine götürdüklerini ifade eder (Caferiyan, 1386:27). Eşinin yanından giderken kimse onu uğurlamamıştır. Ordubad'da ise sevdikleri ve akrabaları onu yalnız bırakmamıştır. Burada eski dost ve akrabalarını tek tek ziyaret eden şâire, eşinin vefat hadisesini yeniden anlatır. Burada ikinci bir kere mateme bürünür. Mısralarından anlaşıldığı kadarı ile eşi kırk yaşında hayata veda etmiştir. Bu ikinci matem onu zayıf düşürmüş ve hastalanarak yatağa mahkûm etmiştir. Yirmi iki gün burada kalır. Kendisini İsfahanlı can dostunun ellerine bırakmıştır. Onun yanında yeniden can bulan şâire buradan ayrılırken kanlı yaşlar döker.

Dünyada bir benzeri olmayan Ordubad'ın her köşesini vasıf eden şâire kabileyle beraber Feyrûzabad'a (فیروز آباد) menziline yönelir. Buradan Yayçı (یایچی) menziline ulaşan kervan kum fırtınasına yakalanır. Zor anlar geçiren hacılar kısa sürede Nehrem (نهرم) menziline ve ardından da Nahcivan'a (نخجوان) ulaşır. Sekiz gün boyunca havası boğuk, suyu kan tadında olan bu şehirde kalır. Şâire buranın adını gamlar şehri anlamında "Gamabad" koyar.

Bir sonraki menzilde saysız haraminin kendilerini beklediği haberi kervana ulaşınca, korkuya kapılan şâire tekliği ve garipliği iliklerine kadar hisseder. Bir gecede yaşlandığını ifade eder. Burada sabaha kadar dua eden kervan yolcuları, sel gibi akıp gelen diğer hacı kabilelerinin haberi alınca rahatlar. Şüphesiz bir saray kadını olan şâire için bu tür hadiseler diğer hacı adaylarına nazaran daha yıpratıcıdır. Nahcivan'a ulaşan kervanın yönetimi artık Şam'a kadar emir-i hac olarak tayin edilen Acem Ağası'na verilmiştir. Bu zat her daim koruma amaçlı olarak kafilenin sonundan gider.

Karabağlar'a (قره باعلا) ulaşan binlerce atlı-yaya hacı, sahrayı ağzına kadar doldurmuştur. At ve develerin şen sesi ve hareketi görülmeye değerdir. Şelil (شلیل) adlı menzilden İncak (اینجاق) menziline gelen kabile burada mola verir. Ardından Erivan (ایروان)'a ulaşan hacılar altı gün bu menzilde dinlenir. Menzilin suyu hacıları ölmekten beter etmiştir. Şâire bu sudan ölmez de sağ salim kurtulursa İsfahan'a dönene kadar kendisine bir şey olmayacağına yakinen inandığını söyler. Mahmil perdesi altından Hasta gözlerle kalkan tozları, zeminde çıkan develerin ayak izlerini, hacıların rengârenk bayraklarını, çekilen mızrakları ve genç korumaları izler. Artık kiliselerin yurduna gelinmiş, kafilenin kalkış çanları ile kilise çanları birbirine karışmıştır. Kurulan çadırları kiliselere benzeten şâire, burada durdukları Şirvan menzilinden (شیروان) Aparan (آپاران) menziline kısa sürede ulaştıklarını ifade eder.

Vilayet-i Acem'in bittiği, Gorh ve Kirmanlar (قرخ و کرمانلر) denilen menzile gelindiği, İran Şehinşah'ının feramanının artık sökmez olduğu, dillerin "Haydar Haydar" zikrine kapandığını ifade eden şâire, kervandaki aslan erlerin Rumiler dediği Osmanlıların korkusundan birdenbire fareye döndüğünü söyler. Perdeli (پردلی) köyüne varan kabile İran-Rum sınır şehri olan Kars'a (قرص) ulaşır. Şehrin kalabalığı karşısında şaşırarak yolcular Karahamza (قره حمزه) menzilinden uçsuz bucaksız çam ormanlarını geride bırakarak Karçay (قرچایی) menziline varır. Aniden önlerine çıkan haramilerce dört gün bekletilir, zorla haraç alınarak serbest bırakılır. Buradan Çoban Köprüsü (چوگان کورپسی)'ne ulaşan kervan Çogandere'ye (چوگان دره) gelir. Burada yolcular şâirenin intikam peşinde olduğunu ifade ettiği Rumiler(!) yüzünden durup da dinlenmez. Eserinde yanlış bir şekilde Baba Hatun (بابا(خاتون) olarak ifade ettiği Mama Hatun kervansarayında konaklayan hacılar buradan iki fersah ötede yeniden haramilerin saldırısına uğrar. Her hacıdan doksan tümen vermeleri istenir. Talepleri reddedilince büyük bir arbede yaşanır (Caferyan, 1386:39). Kervandaki birçok erkek öldürülmüş, haydutlar büyük kayıp vermiş, kinlerinden hacıların develerini nehre atmaya başlamış, nihayet harami başı çekilme kararı alarak geldikleri köprü altından kaçmışlardır.

Menzilden yola koyulan Safevî hacıları Acılar gölü (عجلر کلی) adlı yere geldiğinde şâire suyun adına teşbihen hacıların burada

acılarını yıkadığını, yaralarını sardığını zikreder. Fakat vakit kaybetmeden kuş misali kanatlanarak Erzincan'a (Erzingan ارزنگان) yetişmek gerekir. Erzincan'dan çıkan kervan açıkta bir karış toprağın dahi gözükmeyeceği yemyeşil bir bölgede, Fırat kenarında çadır kurup bir gün istirahat etmiş, ardından nehrin ejderha gibi ağzını açıp hacıları yutacağından korktukları halde nehirden karşıya geçmişlerdir. Burada hacıların bazısının yüklerini su alıp götürmüştür. Kafile beş gün yollarda at sürmüştür. Dağ taş simsiyah taştır. Yolcuların bu siyahlıktan içleri kararmıştır. Kervandan geride kalan şâireye bu menzilde bir yiğit el atmış ve kendisini yetiştirmiştir. Altı fersengle Kızılhan'a (قزل خان) varan kafile, Havuz (حوض) menziline ulaşarak buradan Bakır Madeni'ne (معدن مس) gelmiş, develerin ayaklarında derman kalmadığı için burada mola verilmiştir. Çetin yol şartları sonucu vefat eden bazı Safevî hacıları ebedi karargâhları olacak olan bu menzilde defnedilmiş, kervandaki birçok hayvan bu yolda telef olmuştur.

Eğîn (اگین) menziline ulaşan kafile şükür secdesine varmış, baktıkça insanın imanını tazeleyen Fırat suyu kenarında herkes derin bir nefes alarak adeta yeniden dünyaya gelmiştir. Şimdiye kadar bir benzerini görmediği bağ, bahçe ve bolluk burada her yerde hâkimdir. Fakat sabah kalktıklarında buranın hürremlüğünün hacılara zehir olduğunu görmüş, kervandan sayısız eşya çalmış, gasp edilen mallarının listesi bile tutulamamıştır. Hacılara kalan hurçlarındaki ah

ve vah sesidir. Mallarını almak için akşama kadar ter döken ve halkla cedelleşen yolcular burada adeta cehennemi yaşamıştır (Cafriyan, 1386:54). Bu yüzden şâire eserinde kendinden sonra hacca gidecekler için eğer bir gün hac niyetinde olurlarsa asla Eğîn yolundan gitmemelerini tavsiye eder.

Eğîn'den Kemerhan (کمر خان) menziline ulaşan kervan Minareli Göl (منارلو گولی) mevkiinde dağlık bölgelerde çektikleri zorluk sebebiyle sıklıkla dinlenerek yola devam etmiş, toprağında gül yerine dikenler açan bu bölgede çıkan fırtınada eşyaları kuş misali havalanarak darımağın olmuş, çoğu eşya gözden kaybolmuştur. Bu menzilden altı ferseng daha giden kervan şâirenin Mısır diyarının ikizi olarak vasf ettiği cennet misali Malatya'ya (ملاطیه) ulaşmış, iki gün kalınmıştır. Şehrin çarşılarından her türlü ihtiyaçlarını karşılayan hacılar buradan ayrılarak yola çıkmış, Kullar Cemali (قوللر جملی) adlı menzilden devam ederek dokuz fersengde Erleng'e (ارلنگ) ulaşmıştır. Altı ferseng daha giden yolculara Üzümlü Göl'e (اوزملو گولی) geldiklerinde bundan sonraki yolun çok tehlikeli olacağı, herkesin tedbirli olması gerektiği haberi verilmiştir. Tehlike borusu çalmış, Osmanlı arşivlerinde de sıkça bahsedilen Karadağ eşkıyasının mekânı olan bölgeye gelinmiştir. Ucu bucağı olmayan kapkara, ismi anıldığında Acem hacılarına vahşet veren Karadağ burasıdır. Hezimetle geçilen bu dağ yolunda her yıl yaşanan ve beklenilen olmamış, hacıların can ve malına zarar gelmemiştir. Buradan Urban (عربان) adlı

menzilden Bedirhan'a (بدرخان) gidilerek oturak eylenmiş, kısa bir süre sonra da Antep'e (انطاب) varılmıştır. Hacılar burada iki gün dinlenerek gece yarısı yola çıkmış, müezzin yolculara Halep'e yaklaştıkları haberini vermiştir. Burada her hacıdan Osmanlı korucu askerleri için bir miktar para alınmış, dört ferseng sonra Halep şehri ayan olmuştur. Artık Acem hacıları güvendedir (Cafe-riyan, 1386:481-626, Beyitler, 36-50).

3.b. Halep- Şam Güzergâhı

Servet Hanım, Halep şehrine geldiğinde burada sadece Ehli Beyt'ten Kerbelâ'da şehit düşen evlad-i rasul'ün defin yerini ziyaret eder. Şam yolundan birkaç menzille Hama'ya geldiklerini ifade ederken şüphesiz Han Tuman, Mudik ve Şecer menzillerini kasteder. Hama'da Muhammedi dolap denilen su değirmenlerinden, bunların adeta inleyerek zikir ettiklerinden bahseden şâire, Maara menzilinden Han-ı Şeyhun'a kadar sarp olan birçok bölgeden geçtiklerini söyler. Bu menzillerin isimlerini vermezken bunların Humus, İki Kapulu, Nebek Katife, Han Tuman menzilleri olduğu bilinir (Aşır Efendi, [yz.] 121, 19b-23a). Şâire, kervanın neşeyle Şam'a ulaştığını kaydeder. Şam'ın üçler, yediler, kırklar makamı gibi binlerce ziyaret mahalli olan muazzam bir şehir olduğunu anlatır. Burada Ümeyye Camiyi, Hz. Zekerriyya ve Hz. Yahya makamını, İmam Hüseyin'in kesik başının olduğu makamı, Hz. Ali'nin kızlarının makamı ve Bilal-i Habeşi'nin kabrini, Veysel Karani'nin tacı ve hırkasını, Hz. Rasül'ün üç hanımının kabrini anar. Saymakla bit-

meyen bu ziyaret yerlerinden son olarak Hz. Osman hattı ile yazılan Kelamullah'ı ve Hz. İsa'nın ineceğine inanılan minareyi zikreder.

Şam'da bir evladını daha hastalıktan kaybeden şâirenin feryadı arşı tutmuş, şâire yeniden hüzne gark olmuştur. Burada birkaç gün kalan şâire, yedi gün kalacakları Kudüs'e gider. Kubbe-i Sahra, Mescidi Aksa'yı ziyaret eder. Mahşer günü adaletin icrası için kurulacak terazi makamı ve sırat köprüsü makamını gören şâire, Kudüs'te diğer birçok yere daha giderek Şam'a geri döner. Biladüş'Şam bölgesinin Kenan illeri hatıratını yaşatan eserlerle dolu olduğunu, Şam'a erişme saadetine kavuşanların bu mukaddes mekânları ziyaret edecek olan bahtı kimseler olduğunu söyler. Buradaki son günlerinde ise içlerinde Kâbe'ye kavuşma şevkinin alevlendiğini, herkesin bir an önce yola çıkmak istediğini ifade eder (Donuk, 2017:49-64. Beyitler, 31-36).

Safevî şâiresi ise Halep'i İsfahan'a benzetir. Burayı kardeş şehir olarak görür. Halep çarşı, pazar, dükkân ve meydanlarının İsfahan'daki gibi mükemmel olduğunu, pazarda her çeşit meyve bulunduğunu, abı hayat olarak ifade ettiği incirini yiyenin haşra dek bu tatlılıkta bir meyveyi asla yemeyeceğini söyler. Karpuzunun lal taşından daha parlak bir renkte olduğunu, benzerinin dünyada olamayacağını, bir adedinin yüzsusuzun hararetini alacağını anlatır. Halkının kendisine bir bacıdan, hatta bir anneden daha yakın davrandığını zikreder. Gözlerinden yaşlar boşalan şâirenin aklına

burada vatanı gelir. Ardında bıraktığı çocuklarının hayali gözü önüne gelir. Şâire mihriban nesim rüzgârından onlara selam götürmesini ister.

Şâire Halep'ten yola çıkan kervanın Serakib (ثراقب) menziline geldiğini, burada manzaranın olağanüstü olduğunu, on fersah yoldan sonra Maarra (معرا) menziline ulaştıklarını, buradan da Hama ve Humus (حميص) şehrine geçildiğini anlatır. Servet Hanım'ın Hama şehrine girdiği ve buradaki su değirmen/dolaplarını gördüğünü, Safevî şâiresinin ise şehre girmeyerek bu ziyaretten mahrum kaldığı anlaşılmaktadır. Şâire Humus'tan sonra hacıların Hasbi (حسبى) adlı menzile çöl ahuları gibi şen şakarak seke seke geldiklerini, yeterli bir istirahatten sonra Şam menziline dört fersahta ulaştıklarını zikreder. Bu arada kafilenin Gatife (قطيفه) adlı menzilden başka bir yerde durmadığı anlaşılır. Şâirenin zikrettiği Hasbi menzili Osmanlı menâzilnâmelerin hiçbirinde yoktur. İlk defa bu seyahatnâmede geçmektedir. Öte yandan eserde Hıms ile Gatife arasında olan İki kapulu ve Nebek menzilleri anılmamıştır (Kâmil, Hürev Paşa, 267, [yz.] 6a; Menâsik-i Mesâlik, Lala İsmail, 104, [yz.] 99a; Menâzil'ut Tarik ila Beytullah'il Atik, Ayasofya, 1469, [yz.] 101b)

Şam kervanının Halep kervanını beklediği Han Tuman'a (خان تومان) üç fersahta gelinmiştir. Burada çadırlar kurulmuş, adeta iki sel birleşmiş, kıyamet milletini andıran hacıların gece yarısı İsrail sûruyla hareket ederek denizin dalgaları gibi dalga dalga

yola revan olmuştur. Her deveye yol güvenliği için iki zil takılmış, bir lamba asılmış, dirliği ve birliği sağlayan Şam deveci / akkamları hacıların önüne geçmiştir. Şam hududuna gece vakti türlü türlü eğlence yapılarak törenle girilmiş, develerin tamamı koşar adımla coşku içinde yürütülmeye başlanmıştır. Bu manzara görülmeye değerdir. On fersah yoldan sonra bağlar içinde sulak bir yerde hacıların kondurulmuş, Narenci ve turunç bağlarından iki fersah daha yol alan hacıların nihayet Şam merkezine dâhil olmuşlardır.

Şam'a giren her Alevi ve Şiî gibi şâirenin de gözlerinden kanlı yaşlar boşalmış, bu şehirde karalar bağlayan müellifin her uzvu ayrı ayrı figana gelmiştir. Zira burası Al-i Süfyan'ın şehridir. Ehli Beyt'in esir edilerek bu şehre girişi gözü önüne gelir. Şehitler Şah'ı Hz. Hüseyin'in başı mızrağa takılı şekilde bu dervazeden sokularak sokak sokak dolaştırılmıştır. Burada kendisini o esirlerden biri gibi hissettiğini, onların da kendisi gibi deve sırtında getirildiğini zikreden şâire, onlarla arasında bir farkının olduğunu, Ehli Beyt kadınlarının develere zincirle bağlı olduğunu zikreder (Doğan, 2010:237). Şâire hiç şüphesiz Osmanlı hacıların bu şehre girerken yaşadığı sevinç ve coşkuyu hissetmemiştir. Fakat yine de iki şeyi birbirinden ayırarak sabahın ilk ışıklarıyla gördüğü Şam karşısında hayran kaldığı itiraf eder. Şehrin kötü bir ünü olsa da dünya şehirleri arasında bir benzerinin bulunmadığını söyler “Zamanın cenneti burası olsa gerek” diyen şâire Şam'ın iki-

zinin ancak cennet olabileceğini, saflık ve berraklıktan insanın gözünü kör eden çeşmelerin şehrin her yanından aktığını, bal şerbetinden daha tatlı suyunun insana yeni bir hayat bahsettiğini, kar beyazı, süt akan ekmeğini anınca bile insanın ağzının sulandığını, meyvelerinin tarifine takatin yetmeyeceğin ifade eder. İki gün burada kaldıklarını, sevdikleri yerine de bol bol meyve yediğini, üçüncü güne ulaştıklarında bu mahşeri kalabalığa çalınan kalk borusuyla hareket ettiklerini söyler. Burada şâirenin ismini anmadığı fakat menâzillerde zikredilen Kubbet'ul Hac menziline çıkarak askerler ve emir-i haccın adamları eşliğinde dört fersah yol alarak Kisve menziline ulaştıkları anlaşılır (Menâsik-i Mesâlik, Lala İsmail, 104, [yz.] 100a). İkinci vakti Tarhana Hanı'na (ترخانه خانى) ulaştıklarını, burada kendilerine Tarhana çorbası dağıtıldığını zikreder.

3.c. Şam-Medine Güzergâhı

Servet Hanım'ın Şam'dan ayrılan kervanı Müzeyreb'e gelmiş, vadide yedi gün kalınmış, genç yaşlı herkes katar sistemine dâhil edilmiştir. Artık şehirlere uğranmayacaktır. Şâire kimsenin geçilen yerler hakkında bir bilgisi olmadığını, durulup dinlenmeden şehir dışlarından yol alındığını, Emir-i Haccın peygamber sancağını sembolik olarak taşır şekilde kervanın önünde gittiğini zikreder. Mefrak'dan Ayn Zerka'ya gidildiğini ifade eden şâire bu aradaki Bulata ve Belka adlı menzilleri anmaz (Menâzil'ut Tarik ila Beytullah'il Atik, Ayasofya, 1469, [yz.] 112b). Anize Vadisi

ve Tabut Korusu adlı menziller arasında üç gün üç gece yol gidildiğini ifade eden şâire, buradan sonraki on iki konakta bazen su içmek için bile durulmadığı, fakat Hakk'ın yolculara büyük bir sabır ihsan ettiğini söyler. Şâire bu aradaki Maan, Akabe, Cağiyman, Eşmeler diğer adıyla Zatul Hacc, Kazık Tutmaz denilen Ka'ğ el Bast menzillerini anmaz (Senai, Esad Efendi 2917 [yz.] 13a-14a).

Allah'ın eski zamanlarda gazab ettiği, tarih sahnesinden silinip giden kavimlerin yerlerini geçtiklerini ifade eden şâire, burada halkın taş olan endamlarını görünce gözlerin ibretle dehşete düştüğünü söyleyerek hakka asi olanların sonunun böyle olacağını hatırlatır. Burada şâirenin ismini vermediği menzilin Sahray-i Megabir diğer adıyla Megabir-i Kalenderiyye olduğu bilinmektedir (Aşır Efendi, [yz.] 241-2/57a). On iki konağı geçtiklerini ifade eden şâire Osmanlı menâzil literatüründe meşhur adıyla Tebuk olan Asi Hurma'ya geldiklerini söyler. Salih Peygamber'in devesinin akabe denilen sarp yerde kesildiğini zikrederken Medain-i Salih olan bu menzilin adını anmaz. Birket'ül Muazzama menzili olduğu anlaşılan dipsiz ve ipsiz kuyulardan bahseden şâire burada helak kavmin nişanelerinin görüldüğünü anlatır. Piriç Ovası da denilen Dar'ul Hamra ve Şakk'ul Acuz menzillerini anmayan şâire bu terk edilmiş, hiç kimsenin geçip gitmediği ıssız yerleri Şiirinde resmeder.

Şâire yolun devamında yılda sadece bir defa geçen hacılar için muazzam bir kale

inşa edildiğini söylerken, buranın Haydaran Kalesi olarak da bilinen Seyyidül Melik Kalesi menzili olduğunu eserinde zikretmez. Buradan Âlâ şeklinde yanlış okunan Ula menziline gelen şâirenin, bayındır bir mekâna ulaştıklarını, buranın menzil adına teşbihen Firdevs-i Ala'ya benzediğini ifade eder. Hürrrem ve yemyeşil bir mekân olan bu menzillerin adı Yeni Kuyular, Valide Kuyusu da denilen Bir-i Zümrüd'dür (Emin, Topkapı 446, [yz.] 54b-56b). Medine şehrine kadar birçok kale ve imareten geçtiklerini bildiren şâire Matran, Hediye Eşmesi, Selam kuyusu da denilen Fahleteyn, Darul Karar, Osman Hamza Ali kuyuları menzillerinin adını mesnevisinde anmaz (Donuk, 2017:66-82. Beyitler, 32-33).

Safevî Şâiresi Şam'da toplam on beş gün kalan Alevi hacıların Ali Süfyan'a lanet ederek şehirden ayrıldıklarını ifade eder. Muzeyrep menziline kadar gözyaşlarının durmadığını anlatır. Başu sonu belli olmayan Şam hacılarınun taburlar eşliğinde kendilerini burada beklediklerini, bu menzilgahta Mısır Emir-i Haccı'nın yeniçeriler arasında büyük bir azametle yerini aldığını, Halep'te Anadolu'dan gelen İran hacıları ile birleşen Şam kervanına bu defa da Mısır kafilesinin katılmasıyla üçe katlandığını söyler. Altı gün bekledikleri bu yerde askerlerin birleşen üç azim nehre ordu nizamı verdiğini ifade eder. Bu manzaraya yüksekçe bir tepeden temaşanın akıllara durgunluk vereceğini, İran hacılarını taşıyan Halep, Şam ve Mısır hacılarınun sayısının bilinemeyeceğini, gece olduğunda yakılan

meşalelerin gökteki yıldızlara taş çıkardığını ifade eder (Caferiyan, 1386:626-748. Beyitler, 50-58).

Hacıların Paşa ardında hüsrevane bir gelenekle, Hümayun âdeti üzere revan olduğunu, her yerin kırmızı bayraklar taşıyan hacılarınla dolduğunu, sahrada yürünecek yer kalmadığını, askerlerin ağırlığını yerin bile taşıyamadığını, çölün bu haliyle kızıl lalelerle bezenen bir vadiye dönüştüğü ifade eden şâire, Paşa ardından giden 130 bayrak saydığını söyler. Her bir bayrak altında ise 30 genç asker bulunmaktadır. Kervanın arkasından silah omuzda 900 piyadenin yürüdüğü, tamamı gümüş kabzalı tüfek kuşanmış 200 gencin ise kervanın önünde devam ettiği, develerin yanlarına asılı silahlarıyla 300 hecin askerinin kafiyeyle eşlik ettiğini bildirir. Buna ilaveten 100 atlının mızrak elde en ön safta yer aldığını, bin atlı gencin sağlı sollu yürüdüğünü, hançer kuşanmış 400 korumanın kervanın önünde ve arkasında yer aldığını anlatır. 300 neferin mahmillere rehber ve menzilci olarak eşlik ettiğini, 40 kişi olan borazancı ve tellal takımının tüm seyahat esnasında nefir, kus, kurna çalma göreviyle kafiyele hizmet ettiğini, her biri on kişiden sorumlu 100 mülazimin de hizmet ettiğini ifade eder. Burada Kurna olarak ifade edilen çalgının Türk çalgıları arasında Zurna ya da Yırağ olduğu görülmektedir. Nefirse Burgay ya da Bur veya buğdur. Bu boru anlamına gelir. Kus ise Küvrük'tür. Anılan müzik aletlerin tamamı Türk Mehteran musikisinin birer parçasıdır. (Aksüt, 1967:98) Üç adet mah-

milin büyük bir azametle geldiğini ifade eden şâire bunların surreyi taşıyan develer olduğu hakkında herhangi bir bilgi vermez. Bunların ardında 12 adet devenin hediye ve yükleri taşıdığı, üç mahmilin üstünün tamamen işli ve gümüşle kaplı olduğunu ifade eder. Örtüye kırmızı gül desenleri işlenmiştir. Emir-i Azam'ın tahtirevanı herkesten önce kafileyi hızlandıran unsur olarak önde gitmekte, arkasından da on deve katarı hazineyi taşımaktadır.

Şeytan ve perilerin yurdu bu çöllerden geçen kervan, Ad, Semud, Lut, Salih gibi isyankâr kavimlerin taşta döndürülerek cezalandırıldığı bölgelere ulaşmış, Allah bu halka gazab etmiş, önceleri muhteşem olan bu yerler çöle dönmüş, artık deve dikenlerinden başka ot bitmez olmuştur. Artık ne havada kuş uçmakta ne de vahşi hayvanlar toprakta gezinmektedir. Yalnızca tavşan, kertenkele ve yer yer akrep peydadır. Şâire buranın aynı zamanda kervanın kokusunu alan isyancı melun haramilerin etraftaki tepe ve geçitlerde pusuya yattığı bölge olduğuna dikkat çeker. Haramiler burada yolcuları tuzağa düşürmek için şehir dışında yapılan işaret yolların tamamını yok etmişlerdir. Emir-i hac Ranta (رنته) menziline kadar on dört fersah boyunca hacıların uyarılması için adamlarını görevlendirmiştir. Şâirenin Ranta şeklinde zikrettiği bu menzilin asıl adı Remine ya da Ramiye'dir (Emin, Topkapı 446, [yz.] 56b). Burayı sağ selamet geçen kervan sekiz fersengde Mefrag (مفرق) menziline gelir. Gece yarısı kalkan kervan sel misali on iki

fersah yol olarak ikinci vaktinde Ayn-i Zat (عين ذات) menziline yetmiştir. Burada oturarak emri veren Paşa gecenin bir yarısında tatlı uykusundan uyanıp üniformasını giymiş, bu âlim adam himmet kemerini bağlayarak hacıları altı fersah daha götürmüş, nihayet Blata (بلاطه) menziline ulaştırmıştır. Buradan on bir fersahta Belka Hanı'na (بلقا خانی) varılmış, zaman kaybetmeden Gatrane (قطرانه) menziline akan hacılar gece yolculuk yaparak on iki fersahta Hasa (حسا) menziline varmıştır. Şâirenin burada Ayn el Fer (عين فر) şeklinde yanlış yazdığı menzil aynı zamanda meşhur bir kabilenin de adı olan Anize'dir. (عنيزه) Bu menzilde konaklayan hacılar Ceyhun sularını andıran dalgaları misali asker kalabalığı arasında bu korkulu menzilden geçmiş, kervanları sıkça soyan Anize urbanının elinden halas olmuşlardır. Buradan sekiz fersahta Maan (معان) menziline gelinmiş, kervanda görülmemiş bir sükûnet hâkim olmuş, güneş doğarken hareket edilerek on bir fersahta (عياش ام) menziline gelinerek burada bir miktar durulmuş, çadırların ipleri sökülerek altı fersah daha yol gidilmiştir. Emir-i Azam-ı Şam'ın kervanda fakir zengin herkesin önüne geçerek hacıları Akabe (عقبه) menziline ulaştırdığını ifade eden şâire, hadsiz bir zahmetle on üç fersahta çölü geçtiklerini, yolcuların Al-i Osman'ın arkasında şevkle aşkla yol aldığını, özellikle tahtirevanların manzarasının görülmeye değer olduğunu ifade eder. Buradan on ferseng yolu güle oynaya kat eden hacılar Müdevvere (مدوره) menziline ulaşmış, Şam akamlarının düzen içinde kurduğu çadırlara

yerleşilmiş, sabah dokuz fersah daha yol alınarak Dar'ul Hac (دار الحج) menziline tam bir askeri yürüyüş düzeninde ulaşılmıştır. Buranın diğer adı İçmeler'dir. Hacılar burada bekleyen askerlerce karşılanmıştır (Aşır Efendi, [yz.] 241-2/59a).

Şâirenin Kak (قاق) şeklinde yanlış kaydettiği Ka'ğ'ul Basit (قاع البسط) ve Tebk (تبيك) şeklinde yazdığı Tebuk (تبيك) diğer adıyla Asi Hurma menzillerinde bir müddet durulmuş, Tebuk'ta askeri tören yapılmış, çöl yine kızıl lalelere bürünmüştür. Şâirenin, Darul Magal (دار المغال) şeklinde yanlış yazdığı Sahray-i Meğabir ya da Muğayir ya da Muğayir'ul Galenderiyye menziline gelinmiş, buradan on bir fersah daha gidilerek Haydar Kalesi'ne (قلعه حيدر) varılmıştır. Askerlerin sıkı kontrollü sayesinde rahatlayan hacılar, her şeyi unutarak sanki yollarda değillermiş gibi sabaha kadar derin ve rahat bir uyku çekmiştir. Şâire buradan sonra başlarına gelecekte habersiz olan hacıların öğlede çalınan kalkış borusuyla on sekiz saat hiç durmadan yüce Paşa'nın ardında yolculuk ettiğini, çöl kumlarının hacıların nalınlarına ateş düşürdüğünü, nihayet Maaş Rız (معاش الرز) menziline yetiştiğini ifade eder. Şâirenin bahsettiği bu menzil erken dönem güzergâhında mevcuttur. Fakat daha sonradan Haydar Kalesi'nden başlayan bu on sekiz saatlik yolun bölünerek Birke -i Muazzama, Dar'ul Hamra ve Şagg'ul Acuz menzillerinde durulduğu anlaşılmıştır (Şükri, Mihrişah,150 [yz.] 93a-95a; Muhlis, Aşır Efendi, [yz.] 121, 19a).

Takati tükenen hacıların Medayin-i Salih'e (مداین الصالح) ulaştığını zikreden şâire burada birdenbire top ve tüfek sesleri duyulduğunu anlatırken bunun sebebine değinmediği görülür. Oysa bu çok eski bir adettir. Bu menzilde develerin Salih Peygamber'in devesinin katledilme çılgınlığını duyduğuna inanılır. Bunun için sestene korup yere çökerek bir daha kalkmayacağına inanılan develer top sesleriyle korkularla hızla geçirilir. Medain'den yirmi ferseng kat ederek Ula (علا) menziline ulaşan hacıların, satmak için getirilen limon ve narencinin tadına doyamadığı söylenir. Şâire cennet taamı dediği, suyu çeşme gibi akan, şeker şerbetinden tatlı olan, yüz nimete bedel bu nimetten fazla fazla alıp yanlarında götürme derdine düşen hacıların vasfederken, iki gün kalan hacıların ikinci vakti şarkılar eşliğinde on beş fersah çölde yol alarak Dar'ul Gana (دار الغنا) menziline ulaştıklarını ifade eder. Yanlış kaydedilen bu menzilin adı Bir-i Ğanem ya da Enbar-i Ganem'dir. Buradan adet olduğu üzere altı fersah giderek bir müddet dinlenen hacıların on yedi fersahta Zerage (زراره) menziline gece yarısı ulaştığı görülür. Bu menzil adı diğer Osmanlı menâzillerde geçmez. On sekiz saat olarak hesaplandığı takdirde Tavamir de denilen Matrane konağına geldikleri anlaşılır. Mesnevide şâirenin Zerage ile daha sonrasında zikrettiği Hediyye menzili arasında Yeni kuyular, Valide kuyusu ya da Biri Zümrüd denilen menzil anılmaz.

Dokuz fersah yol giden hacıların Hediyye (هدیه) menziline geldiği, Paşa ve

Emir-i Haccın burada adet olduğu üzere kervanı durdurarak kendilerini karşılamaya gelen halkla selamlaştığı ve hediyeleştiği zikredilmektedir. Şâire buradan on yedi fersahta Gara (قارا) olarak yanlış kaydettiği menzile ulaştıklarını ifade eder. Bu menilin asıl adı Menzil-i Dar'ul Karar'dır. Kendileri için kurulan geniş pazarda alışveriş yapan hacıların buradan on iki fersah gidilen yolda bineklerinden inmeyerek devam ettiği görülür. Menzile ulaştıklarında tüm kadınların tahtirevanlarının perdeleri açılmış, peygamber toprağını öpme şevkiyle kimse'nin sabrı kalmamıştır. Selam Kayası, Selam Kuyusu, Anter ve Fahleteyn olarak adlandırılan bu menzil adını şâire zikretmemiştir (Ayasofya, 1469, [yz.] 143a). Gece çerağan / aydınlatma yapılarak eğlenceler düzenlenmiş, mahmiller sabah peygamberi karşılamak üzere bezenmiş, lambalar açık bırakılmıştır. Sabah olunca peygamberin lacivert kümbeti hurmalıklar arasında görünmüş, herkesin yüzünde çocuksu bir sevinç ve şadlık belirmiş, heyecan doruğa çıkmıştır. Bir ağızdan ilahilere başlayan hacılar surnalar eşliğinde büyük eğlenceler yapmış, tüm hacılar Yüce Paşa'nın atı ardında hürrem ve şad olarak yola dizilmiş, bir müddet sonra Paşa atından inerek vakar ve sekinetle yalın ayak yola koyulmuştur. Hacıların ayakları yürümez olmuş, tekebbür halinden eser kalmamış, başlar öne düşmüş, nalınlar soyulmuş, gönüller arâm olmuştur (Caferiyan, 1368:686-868 beyitler, 54-70).

3.d. Medine-Mekke Ziyaretleri ve Dönüş Güzergâhı

Servet Hanım Habibullah şehrine geldiğinde yüreği sevinip şad olmuştur. Peygamber ravzasının nurlu kubbesi aydınlık, kapısı yüce ve heybetlidir. Herkes hayran gözlerle buraya bakmakta, ağlamakta, dertli canlara bu mekân derman olmaktadır. Burada Cebrail'in indiği yerler ayan ve zahirdir. Göreni mest eden, aklını başından alan yer işte burasıdır. Ebu Bekir, Ömer, Fatıma'nın nura batmış kabirleri buradadır. Bu mekânların binde bir ilmine vakıf olmadığını acz içinde dile getiren şâire, daha sayamadığı birçok ziyaretin olduğunu söyler. Lebeyk feryatları yükselen hacıların kendi halince ihram giyerek hakka yönelip ahu zar ile ibadete koyulduğunu anlatır.

Şâirenin "Dokuzuncu konak Kabetullah'a konanlar" şeklinde ifade ettiği ibare hiç şüphesiz dokuz konakta Kâbe'ye ulaşılır şeklinde anlaşılmalıdır (Donuk, 2017:21). Zira bu iki şehir arasında menâzilnâmelerde farklı adlarla zikredilen on sekiz konak bulunmaktadır (Doğan, 2011:773). Mekke'ye ulaşan hacıların Babüselam'dan şehre girdiği, karşılarında Kâbe'yi görenlerin vecd ile hakka secde ettiği, yedi kez tavaf ederek Hacer-i Esved'e karşı durduğu, kelebeğin mum etrafındaki çarkı misali dönen hacıların burada eşit olduğu kaydedilir. Siyah bir örtü ile örtülmüş Kâbe'nin altın ve saf gümüşten sırma ile işlendiği zikredilir, Mina pazarı ve Arefe gecesi betimlenerek yapılan say ve tavaf anlatılır.

Şâire Arafat'ta toplanan halkın asır vaktinde dua okuduğunu, buradan hacıların ardına bile bakmadan Mina'ya geldiklerini, bayram şenliğine başladıklarını ifade eder. Herkes kurban keser ve Hz. İbrahim'in mescidinde namaz kılar. İsmail'in kurban edildiği yerde bıçağın kesmediği taş gözükmektedir. Şeytan taşlama sırasında kimin duası makbulse o taşın meleğe dönüştüğüne dair hacılar arasındaki inancı dile getiren şâire, Mina ile Kâbe arasındaki Hira dağından bahseder. Yeniden tavafa dönen hacıların say ettiğini söyleyen şâire bu şekilde günlerce ibadet edildiğini, Bab-ı Umreden girerek umre yapan hacıların tarihi mekânları gezdiğini, Kabetullah kapısından çıkılarak Peygamberin evi, annesinin evi ve Hz. Alî'nin evlerini ziyaret ettikleri anlatılır. Bu ziyaretlerin sonunun olmadığını ifade eden şâire, kendisinin zayıf bir kul olarak bilgisinin ancak bu kadarına yettiğini itiraf eder. Harem'den Veda Kapısı'ndan gözyaşlarıyla ayrılan hacıların süratle yüklerini yüklenerek yola koyulduklarını, Kâbe'nin önünden geçerken üzüntüye gark olan hacıların Verâ-yı Fâtıma şeklinde yanlış kaydedilen Vadiy-i Fatıma menziline ulaşarak burada bir gece dinlendiğini nihayet buradan da göçüp Rasulullah'ın ravzasına geldikleri anlatılır.

Servet hanım'ın yolculuğu on ay sürmüş, bu yolculukta annesini de kaybetmiştir. Mekke ve Medine'den ayrılık hüznüne, bu hüznün de eklenmiştir. Baki kabristanlığında hacıların ciğerinin ağlamaktan yandığı ifade eden şâire, Allah'ın her isteyene bu yolculuğu nasip etmesini temenni eder.

Vatana dönmeye azm eden binlerce dertlinin ahu zar ile Medine'den göçtüğü, bunu vasfa aciz kaldığını, gam elinden bir türlü kurtulamadığını söyler. Sadece Allah'ın kendisine kifayet edeceğini, onun dağda taşa hiç bir zaman kendisini kurda kuşa yem etmediğini, ona isyanından dolayı pişmanlık duyduğunu, akıllı adamın isyan ederek ibadetlerini zail etmemesi gerektiğini ifade eder. Şâire zayıf, aciz, avare ve başıboş biri olduğunu, siteminin yalnızca kendine olduğunu, ömür nakdini heba etmiş bir kul olduğunu itiraf eder. Son mısrasında ise mütevazı bir şekilde mahlasını zikrederek mesnevisini sonlandırır (Donuk, 2017:82-135. Beyitler, 34-37).

Safevî şâiresi mesnevisinde vakar ve sekinetle Medine şehrine yönelen hacıların iki fersah daha hızlı adımlarla yol aldığı, dağ ardında bir güneş doğduğunu, Medine'yi gördüklerinde herkesin isyanladık duran boyunlarının eğildiğini, derviş misali şahın dergâhına revan olduklarını ifade eder. Şâire peygambere yazdığı uzun bir methiye ardından yolculuk hatıralarına dönerek Paşa'nın Medine'de iki gün kaldığını, hacıların biraz olsun yüreklerinin soğuduğunu, ardından da haccın rükunlarını eda için Mekke'ye yöneldiklerini anlatır. Paşa Medine'den çıktığında peşinde binlerce hacıyı götürmüyor adeta gitmek istemeyen bu hacıları sürüklüyordur. Üzüntü ve sevinci bir arada yaşayan yolcuların peygambere olan doymaz özlemleri, gözlerinden seller gibi yaş akıtan her hacıda izlenmektedir.

Şâire Medine'ye üç ferseng mesafedeki Mescid-i Şecere'de diğer Şiî hacılar gibi ihram girmiştir. Yalınayak başı açık Lebbeyk nidaları yükselmeye başlamış, yüce Şam Paşa'sı atı ardında giden hacılara nefir, zil ve surna eşlik etmektedir. Menzil-i Huneyn'e yetişen hacılar on iki ferseng'de Menzil-i Ka'ğ'da Paşa'nın çadırları kurdurmasıyla açık alanda sabaha kadar yol yorgunluğunu gidermiş, buradan da on yedi fersahta askeri tertipte yürüyüş başlamıştır. Hacılar on iki fersah boyunca at üstünden inmeden yola devam etmiş, Paşa büyük bir törenle şâirenin Cudeyde dediği asıl Kudeyde menziline ulaşmıştır. Çadırlarda dinlenilmiş, çöl eteklerinde yer alan Vadiy-i Asfan'a çok çetin bir güzergâh takip edilerek yedi fersahta gelinmiştir. Ardından on fersahta sahra içinde yer alan Vadi Fatıma menziline gelinmiş, burada Lebbeyk sesleri yükselmiş, çadırlarda sabah edilmiştir. Bu son akşamdır. Ayın on beşidir.

Hicran bitmiş ve yâre ulaşma zamanı gelmiş, sabah dört fersah gidilmiş, Kâbe'nin yakınlığına ulaşılmıştır. Şâire kendisine böyle bir lütfü müyesser kılan Allah'a şükür secdesine gitmiş, Kâbe'yi görünce aklı başından gitmiş, yığılıp kalmıştır. Birkaç saat sonra kendisine geldiğini ifade eden şâire, herkesin adeta son arzusuna ulaşmış gibi öylece kalakaldığını, yaşadığı duygu selinden ağzının açılmadığını ifade eder. Diller lal olmuş, yüzler kirece dönmüştür. Dili dönmeye başlayınca bir münacatta bulunmuştur. Kâbe'ye hediye olarak mahmil üzerinde getirilen kırımı-

zı kemer/örtüyü görmüş, bu örtünün vasfı edemeyecek kadar güzel olduğunu ifade etmiştir. Kâbe örtüsü kuşanma merasimine katıldığı anlaşılan şâirenin kendisine nasip olan bu şeref için çok şanslı olduğunu söylediği görülür.

Arafat'ta sabaha kadar kalan, iki fersah yolla meşare yönelen hacıların burada kendileri için kurulan çadır önlerinde taş topladıkları ifade edilir. Şâire sabah cemreye gelerek Mina'da bir deve kurban etmiş, saçından bir tutam kestmiştir. Mina panayırında Ali Osman'ın yaptığı bayram her gözün görmesi gereken bir şenliktir. Şâire bu gösterileri zikrederken Şamlı erkeklerin muhteşem gösterileri bitince sıranın kadınlara geldiğini, hep bir ağızdan şarkılar söylenmeye, defler çalmaya başladıklarını, davulcuların insanları yerlerinde kaldırmak dansa sürüklediğini, surnacıların bütün maharetleriyle durmaksızın üflediklerini, nefirin halkı coşturduğunu, bu eğlencenin dağ tarafına doğru üç fersah alana yayıldığını ifade eder. Aynı şekilde Mina'nın nur topuna döndüğünü, buranın vasfına kifayetin olmadığını, her yanda ateş yakılarak meydanın adeta gündüze çevrildiğini, kızıl bayraklar çekildiğini, binlerce kandil ve havai fişekten gökyüzünün adeta korktuğunu, Şamlıların üslubuna ayak uyduran Osmanlı askerlerinin ritim tutarak havaya ateş edip karşılık verdiklerini anlatır.

Ertesi gece Mekke Şerifi ve Mısırlıların da aynı töreni tekrarladığı, halkın eğlenceye doyduğunu, Mısırlıların eğlencelerinin Şamlılarınki yanında sönük kaldığını bil-

diren şâire, üç gün Mina'da kalan hacılar gibi kendisinin de bu eğlencelerden nasibini aldığını ifade eder. Mekke'ye doğru yönelen hacıların çölü geçerek bir gün ve bir gecede Kâbe'ye ulaştıkları, hacı selinden yollarda göz gözü görmediğini, Kurban Bayramı'nı yedi gün geçe ayrılık zamanının gelip çattığını anlatır. Emir-i Hac ile birlikte Medine'ye hareket eden şâire gittikleri bu yolun sonunun Peygamber'e varacağını bilmeseler hacıların parmaklarını kımıldatmayacaklarını açık bir şekilde ifade eder.

Nitekim veda tavafında boyunlar bükülmüş, yürekler parça parça olmuş, ayrılık acısından mahmiller herkesin gözüne tabut gibi görünmektedir. Diller taleplerle dolmuş, yürekler kana dönmüş, şaşkınlıktan kimi devesinden düşmekte, kiminin taştan ayağı sekmektedir. Herkesin hüznü birbirine karışmıştır. Paşa beş gün sonra Şam'a dönme emri vermiştir. Medine'den çıkılmış, dağ taş dönen hacıların dolmuş, şâirenin bir olan derdi ikiye katlanmıştır. Öyle bir hızla sahrada gidilmektedir ki felek bile Paşa'nın acelesinden dehşete kapılmıştır. Hacılar bu yolda durup dinlenmeden, yemek içmek ve uyku bilmeden, develerden dahi inmeden ayın on ikisinde Şam'a gelmişlerdir. Burada yirmi gün kalan şâire ve Acem hacılar Halep'e ulaşmış, buradan da Urfa'ya gelmişlerdir. Büyük bir ihtimalle Musul üzerinden Atabat'a yönelen şâirenin mesnevisi burada noktalanmaktadır (Caferiyan, 1386:868-1122. Beyitler, 70-107).

SONUÇ

Farklı mezhep ve coğrafyalarda yaşanan iki şâirenin kutsal topraklara yaptığı yolculuğu ve bu ibadete dair samimine duygularını konu alan mesneviler, ayrı yörelerden çıkan ama aynı hislere değinen dizeleriyle oldukça dikkat çekicidir. Mesneviler bu çalışmada edebi yönden ziyade tarihi coğrafyanın bir parçası olan hac menâzil ve sefernâmeleri arasındaki değeri açısından incelenmiştir. İki şâireyi bu yolculuğa çıkmaya iten ortak sebebin dini yükümlülüklerden ziyade yaşadıkları ruhi bunalımdan kurtulma isteği olduğu, böyle bir sebebin ise emsallerinde kati surette görülmediği anlaşılmıştır.

Her iki hatıratında yanlış, eksik anılan bazı menzil adlarının müelliflerin kadın olmasından kaynaklandığı, şâirelerin daha fazla tahkik ve tedkike imkân ve fırsat bulamadıkları tahmin edilmektedir. Nitekim Servet Hanım menâzil geleneğinde görülen kısa, özlü, dini bir metine yaraşır bilgilere yer vermek için çalışırken, yolculuğunu oldukça özet anlatmış, seyahati esnasında anesi ve bir evladını kaybetmesinden ötürü tahrir takatsiz kalmıştır. Öte yandan sade bir vatandaş olarak yolculuk etmesi bu bilgileri alacak hac emiri, Paşa gibi şahıslarla irtibatta olamaması da güzergâhla ilgili hulasaya gittiği yolunda bir ihtimali akla getirmektedir. Servet Hanım'ın mesnevisinde yol bilgileri ve yaşanan olaylara dair verilen bilgiler ne kadar azsa Safevî şâiresinin eserinde ayrıntıların o kadar çok olduğu görülmür. Bu onun devlet erkânı eşi ve oldukça

zengin bir kadın olmasıyla alakalıdır. Öte yandan şâirenin hem İran güzergâhında hem de Osmanlı topraklarında kervanda emir ve paşaya yakın özel bir konumda seyahat ettiği görülmektedir. Şâirenin mahremsiz hacca gittiği düşünüldüğünde Servet Hanım'dan daha rahat hareket ederek bilgiye ulaştığı tahmin edilebilir.

Geçmişte hac yolculuklarında yaşanan zorluk ve hatta imkânsızlıklar dikkate alındığında çok az kadına nasip olan bu seyahatin bu iki kadına nasip olduğu anlaşılmaktadır. Medrese eğitimi almadığı anlaşılan Servet Hanım'a ait mesnevi edebî değeri yüksek olmasa da manzum hac seyahatnâme türlerinin en eskilerinden biri olarak 16. yüzyıl Osmanlı coğrafyasındaki hac güzergahlarında uğranan, daha sonradan terk edilen ya da değişikliğe gidilen menzil bilgileri açısından oldukça değerlidir. Sosyal konum ve eğitim açısından daha üstün olduğu anlaşılan Safevî şâiresinin edebi değeri yüksek, muhteva açısından daha geniş eserinin ise o günkü Anadolu yolunun Safevî hacıları için ne denli zor olduğuna şahitlik ettiği, bu sebeple tarihi bir belge niteliği taşıdığı, aynı zamanda Osmanlı Halep-Mekke hac kervanı sistemine dair en eski kaynaklardan biri olduğu görülmür. Bu denli önemli kaynaklarda şâirelerin adlarını zikretmemesi bizin açımızdan talihsizlik olsa da bunun dini metinlerin çoğunda görülen erken dönem telif geleneğinin bir parçası olduğu unutulmamalıdır. Hac tarihi içinde müstesna bir yere sahip olan bu iki hatıratın İslam medeniyeti içinde kadınların değerine değer kattığı aşikârdır.

KAYNAKÇA

Yazma Eserler

- Ali Bey, Hacı. Menâzil'ül Hac ve Tuhfet'ül Huccac, Süleymaniye Kütüphanesi no.386, 140b-169b
- Cudi, Ahmed. Merahil-i Mekke mine's-Şam, Süleymaniye, Hacı Mahmut Efendi: 4886, 3a-13b
- Edîp, Derviş el-Hac Mehmed. Nehcetü'l-Menâzil, Süleymaniye, Halet Efendi, 408, 18b-29b
- Emin, Muhammed. Risale Der Beyan-i Menâzil-i Mekke, Süleymaniye, Topkapı 446, 51b-59b
- İbrahim, Şeyh'ul Hac. Menâzil'ül Hac ve Mesafet'ül Fecc lil Acc ve s-Secc min Gayri Lecc Süleymaniye, Aşır Efendi, 241-2, 51a-62b
- İstanbuli Efendi, İbrahim Seyyid Hanîf. el Hâsıl-ı Hacc-ı Şerîf li-Menâzili'l-Harameyn, Süleymaniye, Lala İsmail, 220, 25a-29b
- Kâmil. Menâsik-i Hacc, Süleymaniye kütüphanesi, Hüsrev Paşa, 267, 1a-11b
- Menâsik-i Mesâlik, Süleymaniye, Lala İsmail, 104, 99a-100b
- Menâzil'ut Tarik ila Beytullah'ül Atik, Süleymaniye, Ayasofya, 1469, 91a-163a
- Muhlis, Bosna'lı. Delîlü'l-Menâhil ve Mürşidü'l-Merâhil, Süleymaniye, Aşır Efendi, 121, 10a-25b
- Muhtar, Ahmet Efendi. Delîlü'l-Menahil ve Mürşidü'l-Merahil Süleymaniye, Aşır Efendi 121/1a-37b
- Senai, Mustafa. Menâzil el-Hac Menasik el-Hac, Süleymaniye, Esad Efendi 2917 1b-21b
- Şükri, Ali. Menâzil'ul Hac, Süleymaniye, Mihrişah,150 64b-122b

Sururi, Halil Kâmil. Menâzil'ül Hac, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Hattı Humayun, 48,306a-323b

Zikr-i Menâzil ez İstanbul be Şam ve Mekke-i Mükerreme ve Cebel Arafat, Süleymaniye, Hüsrev Paşa 639, 194b-205b

Diğer Kaynaklar

AKSÜT, S.K. (1967). Beşyüz Yıllık Türk Musikisi Antolojisi. İstanbul.

ARMAĞAN, A.L. (2000). 18. yy'da Hac Yolu Güzergâhı ve Menziller. Osmanlı Araştırmaları, S. 20, s. 73-118.

CAFERİYAN, R. (1374). Sefernâme-i Manzum-i Hac, Banuy-i İsfahani ez Dovrey-i Safevî, Rasul Caferiyan. Kum.

CAFERİYAN, R. (1386). Sefernâme-i Mekke, Banu-yi İsfahani, Sazıman-i Coğrafya. Tahran.

CAFERİYAN, R. (1390). Ordubad ve Ehmmiyet-i Ferhengiy-i an der Dovrey-i Ahir-i Safevî, Peyam-i Baharistan. Şomara 11/ 2-49.

COŞKUN, M. (2002). Tuhfet'ul Haremeyn-i Nabi. Ankara.

ÇELEBİ, E. (2011). Hac Kitabı. Hızl: Asiye Yılmaz. İstanbul.

DOĞAN, E. (2002) Hacgozari Der Keşver-i Türkiye. 51/30-43.

DOĞAN, E. (2010). Kaçarlar Dönemi, İran Hac Seyahatnâmelerinde Kербela Yolu, Çeşitli yönleri ile Kербela, c.I/222-243.

DOĞAN, E. (2011). Rah-ı Zemin-i Hucca-ı Osman-ı Ez İstanbul Ta Hicaz, Mecelle Baharistan Şomarey-İ 9/ 937-1091

DOĞAN, E. (2012). Osmanlı İran Hac Yolları Sisteminde Yönksiyonları Yönüyle Konya-Ilgın ve Kirmanşah-Sahne Menzilleri. I. Ulusal Ilgın Sempozyumu Bildirileri. s.282-286.

DOĞAN, E. (1389). Tarih-i Hacgozari İraniyan. Tahran.

DONUK, S. (2017). Servet Mahlaslı Bir Şâire Mâl Edilen Manzum Hac Seyâhatnâmesi. SUTAD, S. 41, s. 13-38.

EDİP, D. M. (1817). Nehcetü'l-Menâzil. İstanbul.

FARUQİ, S. (1995). Hacılar ve Sultanlar. Çev: Gül Çağalı Güven. İstanbul.

GUBADİYAN, N. H. (1369). Sefernâme. Tashih: M. Debir Siyagi. Tahran.

GUMI, G. A. (1359). Hulasa et Tevarih, tashih: İhsan İşragi. Tahran.

HANBELÎ, İ. M. (2002). Durer-i Feraid el-Muzzama, Dar'ul Kütüb'ul İlmiyye, Beyrut.

HİSAMUSSLATANA, M. (1374). Sefernâme-yi Mekke, be Kuşş-i: Rasul Caferiyan. Kum.

HUSEYNİ, M. (1385). Nokhostin Zenan-i Sufi. Tahran.

KEŞMİRİ, A. (1970). Beyan-i Vagi. Tashih: Dr. K. B. Nesim. Lahor.

LARİ, M. (1373). Futuhul Haremeyn, Tash. Kum.

MANSURNEJAD, M. (1382). Zenan ve Hac, Mikat-i Hac, S. 53, s. 175-192.

MEHRİZİ, M. (1387). Zen der Hacgozariy-i Muselmanha, Mikat-i Hac, S. 73, s.19-28

MEHRİZİ, M. (1391). Hıdmeti Zenan be Hac, Migat-i Hac S. 82, s.147-165

MEHRİZİ, M. (1392). Hacgozariyi Zenan-i Meşhur. Mikat Hac, S. 85, s.140-148.

MUNŞI, İ. B. (1377). Alem Aray-i Abbasi. Tsh: İsmail Rızvani. Tahran.

NİŞABURİ, F. A. (1370). Tezkiret'ul Evliya, İntişarat-i Safi Ali Şah. Tahran.

RECEBI, M. H. (1374). Meşahir-i Zenan-i İrani ve Parsiguy-i ez Ağaz ta Meşrute. Tahran.

SAKAOĞLU, N. (2015). Bu Mülkün Kadın Sultanları. İstanbul.

SÜLEMİ, E.A. (1389) Tarih-i Sûfîyye. Çev: G. Muhacirizade. Tahran.

TAVERNİYE, J. (1369). Sefernâme-i Taverniye, trc. Ebu Turab Nuri, Kitaphaney-i Senai, Tahran.

TURAY, D.E (2019). 16-18. Yüzyılda Osmanlı Doğu Vilayetlerinde Safevî / Acem Hacılarıyla İlgili Değerlendirmeler. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 21(1), s.359-378.

TURAY, D.E. (2002). Anadolu Hac Güzergâhı Antakya Menzili. Kadim Akademi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 1(2), s. 109-124.

<https://www.koylerim.com/adana-karaisali-karakuyu-koyu-3195h.htm>

<http://www.korumakurullari.gov.tr/TR-133293/adana-sit-alanlari.html>

